

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2019: ΤΟΜΟΣ 94^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΘΗΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2019

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
Α Κ Α Δ Η Μ Ι Α Σ Α Θ Η Ν Ω Ν

ΤΟΜΟΣ 94ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΥ Δ. ΗΜΕΛΛΟΥ

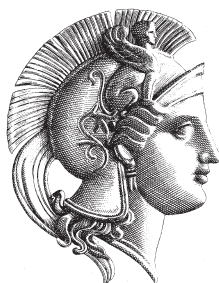
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2019: ΤΟΜΟΣ 94ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2019

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 94ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2019

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2019.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2019.....	33
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2019.....	37
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	85
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.....	89
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	90
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	93

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2019

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ

κ. MARIO DRAGHI

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟΝ

κ. ΣΤΕΦΑΝΟΝ Δ. ΗΜΕΛΛΟΝ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν καθηγητὴν κ. Mario Draghi, πρόεδρον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας, τὸν ὁποῖον ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε ξένο ἐταῖρον τῆς κατὰ τὸ τρέχον ἔτος στὸν κλάδον τῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν – Οἰκονομικὴ καὶ Νομισματικὴ Πολιτικὴ, στὴν Τάξιν τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Mario Draghi γεννήθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1947. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο Sapienza τῆς Ρώμης, ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίον του στὶς οἰκονομικὰς ἐπιστῆμες, καὶ συνέχισε τὶς μεταπτυχιακὰς του σπουδὰς στὸ Τεχνολογικὸν Ἰνστιτοῦτον τῆς Μασσαχουσέτης, ἀπὸ ὅπου ἀπέκτησε τὸ διδακτορικὸν του δίπλωμα. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν σπουδῶν του, ὁ κ. Draghi ἀκολούθησεν ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομίαν ἐπὶ 15 ἔτη. Στὴ συνέχειαν ὑπηρέτησεν ὡς γενικὸς διευθυντὴς τοῦ Ἐθναυροφυλακίου στὸ Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τὸ 1991 ἕως τὸ 2001. Μετὰ ἀπὸ σύντομην περίοδον ἀπασχολήσεως στὸν ἰδιωτικὸν τομέα, τὸ ἔργον του ἐστιάζεται ἀποκλειστικὰ στὴ νομισματικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 2006 ἕως τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 2011 διετέλεσε διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἰταλίας καὶ τὴν 1ην Νοεμβρίου τοῦ 2011 ἀνέλαβε τὴ θέσιν τοῦ προέδρου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας, διαδεχόμενος τὸν Ζάν-Κλωντ Τρισέ.

Τὸ ἔργον τοῦ Mario Draghi ἔχει ἀναγνωρισθῆ διεθνῶς στὸν ἴδιον δὲ ἔχουν ἀπονεμηθῆ σημαντικὲς τιμητικὲς διακρίσεις. Ἔχει ἀναγορευθῆ ἐπίτιμος διδάκτωρ πανεπιστημίων καὶ τοῦ ἔχει ἀπονεμηθῆ, μεταξὺ ἄλλων, ὁ τίτλος τοῦ Knight Grand Cross of the Order of Merit τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας. Ἔχει συγγράψει ἢ ἐπιμεληθῆ βιβλία καὶ ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ μελέτες σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ γιὰ θέματα μακροοικονομικῆς καὶ χρηματοοικονομικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἡ συμβολὴ τοῦ Mario Draghi στὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμη καὶ πολιτικὴ καὶ ἡ συνεισφορά του στὴ διατήρησιν τῆς νομισματικῆς καὶ χρηματοοικονομικῆς σταθερότητος στὴν Εὐρώπη, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδον τῆς κρίσεως στὴν Εὐρωζώνη, εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ τυγχάνει παγκόσμιας ἀναγνωρίσεως.

Κύριε συνάδελφε,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ καὶ εὐχαρίστησιν καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὰς εὐχὰς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχισιν τοῦ ἔργου σας.

Σᾶς καλῶ τώρα νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάσημον τοῦ ξένου ἐταίρου τοῦ Ἰδρύματος καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

Παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸν κ. Λουκᾶν Παπαδημόν νὰ παρέλθῃ στὸ βῆμα καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἔργον καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟ

Κύριε Πρόεδρε,
Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,
Έκλεκτοι προσκεκλημένοι,
Κυρίες και κύριοι,

The official reception of Mario Draghi into the Academy of Athens as a foreign member in the field of economic sciences is a very special event indeed. It is with great pleasure that I will present to you the highlights of Mario Draghi's distinguished and multifaceted professional career, his outstanding personality and his exceptional contributions to economics, notably to economic and monetary policy. In accordance with the established tradition at our Academy, my presentation will be in Greek. As I expect that Mario is likely to think that my remarks are «all Greek to him», I want to assure him that they will reflect reality and truth as is appropriate for all those who during their professional life have acted as responsible adults in the policy room and beyond.

Κυρίες και κύριοι,

Με μεγάλη ευχαρίστηση θα παρουσιάσω τη σταδιοδρομία, τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Mario Draghi καὶ θὰ συνοψίσω τὴ συμβολή του στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτικὴ.

Αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα εὐτυχῆς ποὺ σήμερα ὑποδεχόμαστε τὸν Mario Draghi ἐπισήμως ὡς ξένο ἑταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐξέχουσα προσφορά του στὴν οἰκονομικὴ καὶ νομισματικὴ πολιτικὴ, τὴν καθοριστικὴ συμβολή του στὴ διασφάλιση τῆς νομισματικῆς καὶ χρηματοοικονομικῆς σταθερότητας στὴν Εὐρώπη καὶ παγκοσμίως, καὶ τὴν πολύτιμη συνεισφορά του στὴν ἀντιμετώπιση τῆς δημοσιονομικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσης στὴν Ἑλλάδα. Πιστεύω ὅτι ἐκφράζω τὴν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας διότι συγκαταλέγεται στὶς τάξεις του ὡς ξένος ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας στὸν κλάδο τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἕνας ἐπιφανῆς οἰκονομολόγος καὶ μιὰ προσωπικότητα μὲ διεθνή ἐμβέλεια καὶ ἀναγνώριση.

Σπουδές

Ο Mario Draghi γεννήθηκε στη Ρώμη το 1947. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Sapienza της Ρώμης, από το οποίο έλαβε το πτυχίο του στις οικονομικές επιστήμες το 1970 και όπου συνέγραψε διατριβή με θέμα *Economic Integration and Exchange Rate Changes*, υπό την εποπτεία του καθηγητή Federico Caffè. Στη συνέχεια, έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Massachusetts Institute of Technology (Ίνστιτούτο Τεχνολογίας της Μασσαχουσέτης, MIT), όπου αναγορεύτηκε διδάκτορας οικονομικών επιστημών (Ph.D.) το 1977. Ο τίτλος της διατριβής του ήταν *Essays on Economic Theory and Applications*, με εποπτεύοντα καθηγητή τον Franco Modigliani, ο οποίος έλαβε το βραβείο Nobel στις οικονομικές επιστήμες το 1985.

Η συμβολή του Mario Draghi στην οικονομική επιστήμη και πολιτική είναι ουσιαστική και πολυδιάστατη. Περιλαμβάνει το έργο και τις δραστηριότητές του ως πανεπιστημιακού καθηγητή, ως ανώτατου αξιωματούχου στο Υπουργείο Οικονομικών της Ιταλίας, ως διοικητή της Τράπεζας της Ιταλίας και ως προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.

Πανεπιστημιακή σταδιοδρομία

Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του, ο Mario Draghi ακολούθησε ακαδημαϊκή σταδιοδρομία επί 15 έτη. Διετέλεσε καθηγητής Οικονομικών Επιστημών στα Πανεπιστήμια του Τρέντο, της Πάντοβα και της Βενετίας την περίοδο 1975-1981 και τακτικός καθηγητής Οικονομικών και Νομισματικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας από το 1981 έως το 1991.

Το έρευνητικό και συγγραφικό του έργο την περίοδο εκείνη καλύπτει εύρο φάσμα θεμάτων που αφορούν, μεταξύ άλλων: (1) τη διεθνή χρηματοοικονομική, (2) την παραγωγικότητα της εργασίας και τους προσδιοριστικούς παράγοντες των μισθών και της απασχόλησης, (3) τον ρόλο των όρθολογικών προσδοκιών στη διαμόρφωση της μακροοικονομικής ισορροπίας, (4) την άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, (5) τις πρόσφορες πολιτικές και διαρθρωτικές αλλαγές που απαιτούνται για την ενίσχυση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, καθώς και (6) τη θεωρία και την ιστορία της διαχείρισης του δημοσίου χρέους σε διάφορα κράτη. Το συγγραφικό του έργο την περίοδο 1977-2008 περιλαμβάνει 4 βιβλία και πολλά άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά.

Συμβολή στην οικονομική και δημοσιονομική πολιτική

Από το 1991 έως το 2001 ο Mario Draghi υπηρέτησε ως γενικός διευθυντής του Θησαυροφυλακίου του Υπουργείου Οικονομικών της Ιταλίας (Director General of the Italian Treasury). Στη θέση αυτή, η οποία ουσιαστικά αντιστοιχεί στη θέση ύφυπουργού σε άλλες χώρες, είχε μεταξὺ άλλων τὴν ἀρμοδιότητα για τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ὑλοποίηση μέτρων δημοσιονομικῆς πολιτικῆς καὶ τὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρέους. Ταυτόχρονα, ἦταν ἐκπρόσωπος τῆς Ἰταλίας σὲ Ἐπιτροπὲς Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καὶ τοῦ ΟΟΣΑ. Συγκεκριμένα, διετέλεσε πρόεδρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς καὶ Δημοσιονομικῆς Ἐπιτροπῆς (Economic and Financial Committee) τὸ 2000-2001 καὶ τοῦ Working Party No 3 τοῦ ΟΟΣΑ τὸ 1999-2001. Τὴν περίοδο 1993-2001 ἦταν ἐπίσης πρόεδρος τῆς Ἰταλικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ Ἰδιωτικοποιήσεις, ἐνῶ ἦταν ex-officio καὶ ἐκτελεστικός διευθυντής τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας ἀπὸ τὸ 1984 ἕως τὸ 1990.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν ἦταν πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς ἡ ὁποία ἀναθεώρησε τὴ νομοθεσία γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις καὶ τὶς χρηματοπιστωτικὲς ἀγορὲς καὶ συνέταξε τὸν σχετικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος ἔχει μείνει στὴν ἱστορία ὡς ὁ νόμος Draghi.

Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη περίοδο ἀπασχόλησης στὸν ἰδιωτικὸ τομέα, ἀπὸ τὸ 2002 ἕως τὸ 2005, τὸ ἔργο καὶ οἱ δραστηριότητες τοῦ Mario Draghi ἐστιάζονται στὴ νομισματικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ χρηματοπιστωτικοῦ συστήματος.

Συμβολή στὴ νομισματικὴ καὶ χρηματοοικονομικὴ πολιτικὴ

Ὁ Mario Draghi διετέλεσε διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2006 ἕως τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2011. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ 2006 ἕως σήμερα εἶναι μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Τράπεζας Διεθνῶν Διακανονισμῶν (The Bank for International Settlements), τῆς ἐπονομαζόμενης τράπεζας τῶν κεντρικῶν τραπεζῶν, ἡ ὁποία προάγει τὴ διεθνή συνεργασία σὲ θέματα νομισματικῆς καὶ χρηματοοικονομικῆς πολιτικῆς καὶ ὅπου συνεδριάζουν ἀνὰ δίμηνο οἱ διοικητὲς ὅλων τῶν κεντρικῶν τραπεζῶν τῶν ἀνεπτυγμένων οἰκονομιῶν.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2006 ἐξελέγη πρόεδρος τοῦ Financial Stability Forum καὶ μετέπειτα τοῦ Financial Stability Board τοῦ Group τῶν 20 καὶ διατή-

ρησε αυτή τη θέση έως τον Νοέμβριο του 2011. Το Financial Stability Board διαδραμάτισε καθοριστικό συντονιστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της παγκόσμιας χρηματοοικονομικής κρίσης του 2007-2009 και συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου εποπτείας του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των μηχανισμών πρόληψης και μετριασμού συστημικών κινδύνων.

Από τον Νοέμβριο του 2011 έως σήμερα ο Mario Draghi είναι πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ). Επίσης, είναι πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Συστημικού Κινδύνου και μέλος του G7 και του G20 (του Group των 20 μεγάλων ανεπτυγμένων και αναδυομένων οικονομιών).

Ο Mario Draghi ανέλαβε τα ήνια της ΕΚΤ σε μια ιδιαίτερα δύσκολη για την Ευρώπη συγκυρία, όταν η δημοσιονομική και τραπεζική κρίση στη ζώνη του ευρώ είχε εισέλθει σε εξαιρετικά κρίσιμη φάση, με όρατο τον κίνδυνο εξόδου της Ελλάδος από την Ευρωζώνη, με μεγάλες και αυξανόμενες πιέσεις στις αγορές και τα τραπεζικά συστήματα άλλων εύάλωτων χωρών, όπως η Πορτογαλία, η Ιρλανδία και η Ισπανία, και με την οικονομία της Ευρωζώνης συνολικά σε ύφεση. Η σταθερότητα και βιωσιμότητα του ευρώ είχε αρχίσει να αμφισβητείται από τις αγορές και από πολλούς οικονομικούς αναλυτές.

Υπό την ηγεσία του Mario Draghi, η ΕΚΤ έδρασε αποφασιστικά για την αντιμετώπιση της κρίσης με τη χρήση συμβατικών και μη συμβατικών μέτρων νομισματικής πολιτικής και με άλλες παρεμβάσεις. Καταλυτική για την υπέρβαση της κρίσης θεωρείται η φραστική παρέμβαση του Mario Draghi σε μια όμιλία του στο Λονδίνο στις 26 Ιουλίου 2012 όταν δήλωσε ότι «... η ΕΚΤ είναι έτοιμη να πράξει ό,τι απαιτείται για να σώσει το ευρώ. Και πιστέψτε με, αυτό θα είναι επαρκές» (... “the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro. And believe me, it will be enough”). Αποτέλεσμα της νομισματικής πολιτικής που ασκήθηκε, της αποφασιστικότητας που επέδειξε στην επίτευξη των στόχων που είχαν τεθεί και της υλοποίησης των λοιπών μέτρων πολιτικής που ελήφθησαν σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο το καλοκαίρι του 2012 ήταν η έντυπωσιακή βελτίωση των συνθηκών στις χρηματοπιστωτικές αγορές και η μεγάλη αποκλιμάκωση των επιτοκίων, εξελίξεις που συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας στη ζώνη του ευρώ.

Δύο χρόνια αργότερα, το 2014, όταν η οικονομική δραστηριότητα σημείωσε επιβράδυνση και ο κίνδυνος αποπληθωρισμού και μιζς νέας οικονο-

μικής ύφεσης δημιούργησαν έντονη άνησυχία για τις προοπτικές της ευρώ-παϊκής οικονομίας και το μέλλον του ευρώ, ο Mario Draghi διαδραμάτισε ήγετικό ρόλο στη διαμόρφωση και υλοποίηση μιᾶς έπεκτατικής νομισμα-τικής πολιτικής –ριζοσπαστικής για την Εϋρωζώνη–, με τη μείωση τῶν έπιτοκίων παρέμβασης τῆς ΕΚΤ σέ εξαιρετικά χαμηλά ἢ άρνητικά έπίπεδα και τήν εισαγωγή του προγράμματος αγοράς κρατικῶν όμολόγων και άλλων τίτλων – τῆς λεγόμενης πολιτικής ποσοτικής χαλάρωσης (quantitative easing, QE). Η πολιτική αὐτή σταθεροποίησε τήν οίκονομία, απέτρεψε τους διαγραφόμενους κινδύνους άποπληθωρισμού και ύφεσης και στήριξε τήν οίκονομική ανάπτυξη τῆς Εϋρωζώνης τά έπόμενα 4 χρόνια.

Πρόσφατα, στις άρχές του Σεπτεμβρίου 2019, ο Mario Draghi ανακοί-νωσε μιᾶ νέα δέσμη μέτρων νομισματικής πολιτικής, που περιλαμβάνει, με-ταξϋ άλλων, μικρή μείωση ένός έπιτοκίου παρέμβασης τῆς ΕΚΤ στο -0.5% και, ιδιαίτερα σημαντικό, τήν επανεκκίνηση του προγράμματος ποσοτικής χαλάρωσης (QE), με τήν αγορά όμολόγων άξίας 20 δισεκ. ευρώ κάθε μήνα για όσο χρόνο αὐτό κρίνεται άναγκαίο ώστε νά έπιτευχθεῖ ο στόχος τῆς νομισμα-τικής πολιτικής για τή σταθερότητα τῶν τιμῶν, δηλαδή τήν επάνοδο του πληθωρισμού σέ ρυθμό πλησίον, αλλά χαμηλότερο, του 2%, ἢ όποία συναρ-τᾶται με τήν ενίσχυση τῆς οίκονομικής δραστηριότητας στη ζώνη του ευρώ. Τα μέτρα αὐτά κρίθηκαν από τον Mario Draghi και τή μεγάλη πλειοψηφία του Διοικητικοϋ Συμβουλίου τῆς ΕΚΤ έπιβεβλημένα, με δεδομένη τήν αἰ-σθητή έπιβράδυνση τῆς οίκονομικής δραστηριότητας στην Εϋρωζώνη και διεθνῶς και, κυρίως, λαμβάνοντας υπόψη ότι ἡ οίκονομική ανάπτυξη στη ζώνη του ευρώ προβλέπεται νά παραμείνει υποτονική στα έπόμενα δύο έτη και ο πληθωρισμός θά διατηρηθεῖ μεσοπρόθεσμα σέ έπίπεδο σημαντικά χαμηλότερο από τον στόχο του 2%, ένω ἡ παρατεταμένη άβεβαιότητα και ἡ συσσώρευση πολλαπλῶν κινδύνων άπειλοϋν τήν άναμενόμενη βραδεία ανά-πτυξη τῆς ευρώπαϊκής οίκονομίας.

Έχουν διατυπωθεῖ αντιρρήσεις και έπιφυλάξεις για τήν αναγκαιότητα και τή χρονική στιγμή εφαρμογῆς αὐτῶν τῶν μέτρων, καθῶς και προβλη-ματισμοί για τήν αποτελεσματικότητά τους και τις ένδεχόμενες παρενέρ-γειές τους στις αγορές κεφαλαίων και στους άποταμιευτές. Αὐτοί οί προ-βληματισμοί πρέπει νά έξετασθοϋν περαιτέρω με προσοχή. Όστόσο, τά μέτρα που άποφασίσθηκαν εἶναι άναγκαῖα και γενικῶς όρθά, όχι μόνον λόγω τῶν δυσμενέστερων εκτιμήσεων για τις οίκονομικές προοπτικές στην Εϋρώπη και τῶν αϋξανόμενων κινδύνων, αλλά και έπειδή άλλα μέσα πολι-

τικῆς, ιδίως ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, δὲν εἶναι ἄμεσα διαθέσιμα γιὰ τὴ στήριξη τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. "Ὅπως ἔχει τονίσει καὶ ὁ Mario Draghi, εἶναι πλέον ἐπιβεβλημένο νὰ γίνῃ ἓνα οὐσιαστικὸ βῆμα πρὸς τὴ δημιουργία μιᾶς μορφῆς δημοσιονομικῆς ἔνωσης στὴν Εὐρωζώνη, μὲ ἓναν κοινὸ δημοσιονομικὸ μηχανισμό πού θὰ ἀποσκοπεῖ στὴ διαφύλαξη τῆς σταθερότητας καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀνάπτυξης, ιδίως σὲ περιόδους βαθιᾶς ὑφέσης ἢ ἀπρόβλεπτης κρίσης. Ἔτσι μπορεῖ νὰ μειωθεῖ τὸ ὑπερβολικὸ βᾶρος πού φέρει ἡ ἐνιαία νομισματικὴ πολιτικὴ γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς οἰκονομίας. Ἡ τελευταία δέσμη μέτρων πού ἀνακοίνωσε ὁ Mario Draghi μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει, μεταξὺ ἄλλων, καταλύτη γιὰ τὴ λήψη τῶν ἀναγκαίων ἀποφάσεων σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ἓνας κοινὸς προϋπολογισμὸς τῶν χωρῶν τῆς ζώνης τοῦ εὐρώ, ὁ ὁποῖος θὰ προάγει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ σταθερότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας. Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀκόμη παρακαταθήκη τῆς συμβολῆς τοῦ Mario Draghi στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ.

Ἡ συνεισφορὰ τοῦ Mario Draghi στὴν ἀντιμετώπιση τῆς δημοσιονομικῆς καὶ τραπεζικῆς κρίσης στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἐπίσης πολὺ σημαντικὴ, ιδίως κατὰ τὶς ἐξαιρετικὰ κρίσιμες περιόδους τὸ 2011-2012 καὶ τὸ 2015. Συνετέλεσε ἐποικοδομητικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ, πάντα στὸ πλαίσιο τῶν κανόνων πού διέπουν τὴ λειτουργία καὶ τὴν πολιτικὴ τῆς ΕΚΤ, στὴν ἐπίλυση θεμάτων πού ἀφοροῦσαν τὴ χρηματοδότηση καὶ ἀνακεφαλαιοποίηση τῶν ἐλληνικῶν τραπεζῶν, τὴν ἀναδιάρθρωση καὶ ἐλάφρυνση τοῦ δημόσιου χρέους καί, γενικότερα, τὴ στήριξη τῶν προγραμμαμάτων οἰκονομικῆς προσαρμογῆς τῆς Ἑλλάδος. Καὶ εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω ἀπὸ πρῶτο χέρι τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο του καὶ τὴν πολύτιμη συμβολή του στὴ στήριξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας.

Τὸ ἔργο τοῦ Mario Draghi ἔχει ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς καὶ τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ σημαντικὲς τιμητικὲς διακρίσεις. Ἔχει ἀναγορευθεῖ ἐπίτιμος διδάκτορας πανεπιστημίων, συμπεριλαμβανομένων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβα (2009), τοῦ Πανεπιστημίου LUISS Guido Carli στὴ Ρώμη (2013) καὶ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tel Aviv (2017). Ἐπίσης, τοῦ ἔχει ἀπονεμηθεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ὁ τίτλος τοῦ Knight Grand Cross of the Order of Merit (2000) τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας.

Ὁλοκληρώνοντας, ἐπισημαίνω τὴν ἐξαιρετικὰ θετικὴ ἀξιολόγηση ἀπὸ ὁμολόγους του καὶ ἀπὸ πανεπιστημιακοὺς καθηγητὲς τῆς συμβολῆς τοῦ Mario Draghi στὴ χάραξη καὶ ἄσκηση τῆς νομισματικῆς πολιτικῆς στὴν Εὐρώπη καὶ

στη διασφάλιση τῆς χρηματοοικονομικῆς σταθερότητας τὴν περίοδο τῆς παγκόσμιας κρίσης (2007-2009) καὶ τῆς κρίσης χρέους στὴν Εὐρωζώνη (2010-2015). Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητάς του ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Mario Draghi ἔχει συμπεριληφθεῖ τὰ προηγούμενα χρόνια στὴν πρώτη δεκάδα τῆς λίστας τῶν 100 πῶς ἰσχυρῶν ἀνθρώπων τοῦ κόσμου, πὺν καταρτίζει κάθε ἔτος γνωστὸ διεθνὲς περιοδικό.

Ἐπίλογος

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα προηγουμένως προκύπτει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Mario Draghi εἶναι ἓνας ἐξέχων οἰκονομολόγος καὶ μιὰ κορυφαία προσωπικότητα τῆς οἰκονομικῆς καὶ νομισματικῆς πολιτικῆς μὲ διεθνή ἀναγνώριση καὶ παγκόσμια ἐμβέλεια. Μὲ τὸ ἔργο του ἔχει συμβάλει καθοριστικὰ στὴ διατήρηση τῆς νομισματικῆς καὶ χρηματοοικονομικῆς σταθερότητας καὶ στὴ στήριξη τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης στὴν Εὐρώπη καὶ διεθῶς.

Ἐκλεκτὲ καὶ ἀγαπητὲ συνάδελφε,

Πρὶν κατέλθω ἀπὸ τὸ βῆμα, σοῦ εὐχομαι ἀπὸ καρδιάς τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τῶν δραστηριοτήτων σου στὸ μέλλον μὲ τὴν ἴδια συνέπεια, ὑπευθυνότητα, σωφροσύνη καὶ ἀποτελεσματικότητα μὲ τὴν ὁποία ἔχεις ἐπιτελέσει τὸ ἔργο σου ἕως τώρα.

From my preceding presentation, it follows effortlessly that Mario Draghi is an eminent economist and an outstanding policymaker, with global influence and recognition for his exceptional contributions in preserving monetary and financial stability, as well as in fostering economic growth in Europe and the rest of the world.

Dear colleague,

Before stepping down from the podium, I would like to wholeheartedly wish you continuing success in your future endeavours with the same consistency, responsibility, prudence and effectiveness with which you have carried out your tasks so far.

STABILISATION POLICIES IN A MONETARY UNION

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ

κ. MARIO DRAGHI

The resilience of the euro area through many years of crisis has proven its critics to be wrong. Several countries, not least Greece, have undertaken remarkable efforts in order to thrive as members of the monetary union. Important institutional reforms have taken place to strengthen the euro area, notably the creation of the banking union and the European Stability Mechanism (ESM). As I have outlined elsewhere, the euro has been beneficial in many ways¹, and today the single currency is more popular than ever².

But the fact that the crisis lasted much longer here than in other advanced economies –and came with a substantial social cost– still weighs on perceptions of our monetary union. Have we learned the lessons of that episode? And have we taken the necessary steps to prevent such an outcome in the future? These are the questions I would like to address today.

The answer comes down to whether the euro area has increased its ability to stabilise macroeconomic shocks. In this regard, there are two key dimensions that matter.

The first is the ability to ensure stabilisation across countries. This is about finding the right balance between convergence and insurance.

The second is the ability to ensure stabilisation over the cycle. This is about all policies playing an appropriate role in contributing to euro area growth.

Stabilisation across countries

The classical perspective on stabilisation in a monetary union is provided by the optimum currency area (OCA) theory. This principally focuses on the cross-country dimension, i.e. how to ensure that sharing a single mone-

1. See DRAGHI, M., Europe and the euro 20 years on. Speech by Mario Draghi, President of the ECB, at Laurea Honoris Causa in Economics by University of Sant'Anna, Pisa, 15 December 2018.

2. Spring 2019 Standard Eurobarometer.

tary policy and exchange rate does not deprive some members of the capacity to adjust to shocks. While the literature lists several criteria that are important, the key is the balance between *convergence* and *insurance*³.

There needs to be enough convergence across states such that they largely face common shocks, and so a single monetary policy is broadly appropriate for all members. However, effective insurance mechanisms also need to be in place –based on diversification across the currency union– so that states can still stabilise their economies when their local cycles diverge. In such situations, by design, insurance becomes more effective.

Take the US as an example. Shocks are relatively similar across states, which underpins the common monetary policy⁴. But local cycles still deviate from the aggregate cycle⁵. So, both private and public insurance are in place to compensate.

In the private sector, integrated credit markets allow cross-border banks to offset losses in one region against gains in another, which helps maintain the provision of credit in all regions throughout the cycle. Portfolio diversification through capital markets allows households to support their income during downturns via gains on financial holdings in better performing parts of the union. It is estimated that around 70% of a local shock is smoothed in this way⁶.

Public insurance works through similar principles. The Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) allows banks in different states to insure each other against failure, backstopped by a credit line from the US Treasury. The

3. For a review of the development of this literature, see MONGELLI, F., “New” views on the optimum currency area theory: what is EMU telling us?, *Working Paper Series*, 138, ECB, April 2002.

4. KOUPARITSAS, M., Understanding US regional cyclical comovement: How important are spillovers and common shocks?, *Economic Perspectives*, 4th Quarter, 2002, April 2003.

5. OWYANG, M. – PIGER, J. – WALL, H., Business cycle phases in US States, *The Review of Economics and Statistics*, 87, 4, November 2005, 604-616.

6. CIMADOMO, J. – GORDO MORA, E. – ANNA PALAZZO, A. – SABALOT, P., Reassessing risk sharing channels in the euro area and the US (forthcoming).

federal budget complements the state-level automatic stabilisers, smoothing a further 10% of shocks⁷.

Twenty years after its launch, it is important to assess how the euro area compares in terms of convergence and insurance.

In terms of *real* convergence, several euro area countries have achieved significant progress, particularly the Baltic States, Slovakia and, to a lesser extent, Malta and Slovenia. The gap between real GDP per capita in these countries and the euro area mean has been reduced by around one-third since 1999⁸. However, other countries that also started far from the euro area average –such as Portugal and Greece– have, on balance, been unable to close the gap significantly.

Real convergence in income per capita is important for the cohesion of a monetary union, so it is vital that the right national and European policies are in place to help countries that have fallen behind since the crisis to re-converge, in particular Greece. At the same time, a slower pace of real convergence does not necessarily prevent a monetary union from being able to stabilise its economy effectively.

What matters more is *business cycle* convergence, since this determines the optimality of monetary policy across states. And business cycles can converge long before income levels do. In the US, for example, GDP per capita in the richest state is still around twice that of the poorest state, which is roughly the same gap as in the euro area today⁹. But US states have had relatively correlated cycles since around the 1930s¹⁰.

When the euro area was established, there were conflicting views on how cycles would respond. According to the “specialisation hypothesis”, monetary union would allow countries to exploit their comparative advantages

7. CIMADOMO, *op. cit.*

8. DIAZ DEL HOYO, J. – DORRUCCI, E. – FRIGYES, F. H. – MUZIKAROVA, S., Real convergence in the euro area: a long-term perspective, *Occasional Paper Series*, 203, ECB, December 2017.

9. On a purchasing power parity (PPP) basis.

10. KIRKEGAARD, J. – POSEN, A. (eds.), *Lessons for EU Integration from US History*, Peterson Institute for International Economics, Report to the European Commission, January 2018.

and increase inter-industry trade. This would expose countries to different industrial shocks, and business cycles would become *less* correlated¹¹. The alternative view was the “endogeneity hypothesis”, which held that the euro would lead to greater intra-industry trade. Industrial structures would therefore become more similar and cycles *more* synchronised¹².

What few foresaw at that time, however, was the rapid emergence of global value chains (GVCs) in both global and euro area trade and how this would affect the transmission of shocks. Between 1990 and 2015, the average ratio of intermediate goods exports to GDP –a measure of value chain integration– increased more than twofold globally, but nearly fourfold in the euro area. In 2014, participation in GVCs –the share of gross exports consisting of value added which crosses multiple borders– was around 20 percentage points higher in euro area countries than in the US or China¹³.

Value chains increase *both* specialisation *and* synchronisation¹⁴, since demand shocks are transmitted along the supply chain. In fact, trade along value chains has been found to generate more synchronisation than trade in final goods¹⁵.

11. ALESINA, A. – BARRO, R. J. – TENREYRO, S., Optimal currency areas, *NBER Macroeconomics Annual*, 17, 2002, 301-345.

12. FRANKEL, J. A. – ROSE, A. K., The endogeneity of the optimum currency area criteria, *The Economic Journal*, 108, 449, July 1998, 1009-1025.

13. ECB Working Group on Global Value Chains, The impact of global value chains on the euro area economy, *Occasional Paper Series*, 221, ECB, April 2019.

14. DUVAL, R. – LI, N. – SARAF, R. – SENEVIRATNE, D., Value-added trade and business cycle synchronization, *Journal of International Economics*, 99, March 2016, 251-262; DI GIOVANNI, J. – LEVCHENKO, A. – MÉJEAN, I., The micro origins of international business cycle comovement, *NBER Working Paper* 21885, January 2016; DE SOYRES, F., Value added and productivity linkages across countries, *Working Papers*, 209, Oesterreichische Nationalbank, 2016.

15. DI GIOVANNI, J. – LEVCHENKO, A., Putting the parts together: trade, vertical linkages, and business cycle comovement, *American Economic Journal: Macroeconomics*, 2, 2, April 2010, 95-124.

Consistent with this, multiple studies find that business cycle synchronisation in the euro area has risen since 1999¹⁶. A substantial share of the variation in GDP growth across euro area countries can now be explained by a common factor that is not shared with other G7 economies¹⁷. Overall, growth dispersion among euro area countries is now at the same low level as among US states – and roughly half the level before the crisis¹⁸.

The single market has played a key role in trade integration, but the euro has also contributed. New ECB research finds that the euro has facilitated trade creation and the emergence of GVCs within the euro area, especially between “old” and “new” member states since 2007¹⁹. One recent meta-study finds that being part of the monetary union can explain at least half of the overall increase in business cycle correlation among euro area countries since 1999²⁰.

Countries’ participation in value chains nonetheless varies, with some more exposed to agglomeration effects than others²¹. This underlines the need to continue deepening and broadening the single market, so that all member states are well integrated into the European value chain and share in the common business cycle.

But just as in the US, euro area countries are still exposed to idiosyncratic shocks due to their trade structures, as we see in Germany today. And

16. Meta analysis by CAMPOS ET AL. (2017) that encompasses the estimates, design and estimation characteristics of more than 60 studies on business cycle correlations between EU countries. See CAMPOS, N. – FIDRMUC, J. – KORHONEN, I., Business cycle synchronisation in a currency union: Taking stock of the evidence, *Bank of Finland Research Discussion Paper*, 28, September 2017.

17. MARTINEZ-MARTIN, J. – SAIZ, L. – STOEVSKEY, G., Growth synchronisation in euro area countries, *Economic Bulletin*, 5, ECB, 2018.

18. Standard deviations of annual percentage GDP growth and mean pairwise dispersion in annual real GDP growth (ECB calculations).

19. GUNNELLA, V. – LEBASTARD, L. – LOPEZ-GARCIA, P. – SERAFINI, R. – ZONA MATTIOLI, A., The impact of the euro on trade: 20 years into monetary union, *Occasional Paper Series*, ECB (forthcoming).

20. CAMPOS ET AL., op. cit.

21. ARESTIS, P. – PHELPS, P., Endogeneity analysis of output synchronization in the current and prospective EMU, *Journal of Common Market Studies*, 54, 3, May 2016, 525-543.

in contrast to the US, common shocks can have asymmetric effects due to different levels of public debt, as we saw during the crisis. Consequently, IMF analysis finds that, while business cycles have become more synchronised during the euro period, their *amplitude* across euro area countries has diverged since the crisis²².

So, to address this, there needs to be insurance across euro area countries, and such insurance is also likely to be highly effective, perhaps even more so than in the US²³.

Progress in this area is much less advanced, however. Only around 25% of local shocks are smoothed through financial markets in the euro area²⁴. We still do not have in place the ESM backstop for the single resolution fund and a European deposit insurance scheme. And there has been little meaningful progress on fiscal policy coordination. Long ago we reached an impasse on key issues which is being perpetuated by two alleged dichotomies.

The first is the notion that private and public insurance are substitutes, and so if the euro area focuses on deepening private risk-sharing, greater public risk-sharing will not be required. But this misunderstands how private insurance develops in the first place. It emerges from deep and resilient financial integration, especially of retail banks, and that only arises in the shelter of public risk-sharing, such as strong backstops and deposit insurance schemes.

The reason is that public insurance guarantees that costs will be shared in the event of bank failures, which is crucial for national authorities to let capital and liquidity flow freely within the monetary union. Without insurance, on the other hand, there will always be an incentive to ring-fence in order to safeguard national balance sheets, which blocks effective risk shar-

22. FRANKS, J. – BARKBU, B. – BLAVY, R. – OMAN, W. – SCHOELERMANN, H., Economic convergence in the euro area: coming together or drifting apart?, *IMF Working Paper*, 18/10, January 2018.

23. SCHELKLE, W., The insurance potential of a non-optimal currency area, in: CRAMME, O. – HOBOLT, S. (eds.), *Democratic Politics in a European Union Under Stress*, Oxford Scholarship Online, 2014.

24. NIKOLOV, P., Cross-border risk sharing after asymmetric shocks: evidence from the euro area and the United States, *Quarterly Report on the Euro Area*, 15, 2, July 2016, 7-18.

ing²⁵. US banks, for instance, rely on intra-group funding to respond to local shocks and manage credit growth, allowing them to keep their lending more stable over the cycle²⁶.

Similarly, without public insurance, banks have a weaker business case to engage in cross-border consolidation. Some of the key benefits of operating multinationally –such as the ability to optimise liabilities by funding loans in one country with deposits in another– cannot be attained if there are different deposit guarantee schemes across countries, and different creditor hierarchies in an insolvency scenario. This is one reason why cross-border banking M&A activity within the euro area is currently at historical lows²⁷.

In any event, private risk-sharing based on diversification can break down in the face of large common shocks, as happened to some extent in the US during the crisis. One study finds that capital market risk-sharing in the US dropped by almost half in the crisis period²⁸. Thus, private insurance cannot ever fully substitute for effective public risk-sharing.

The second alleged dichotomy is the notion that public insurance creates moral hazard, and therefore risks have to be reduced before they can be shared. But this overlooks both the theoretical and empirical evidence we have on the incentive-effects of risk-sharing. There is a wealth of evidence

25. See DRAGHI, M., Risk-reducing and risk-sharing in our Monetary Union. Speech at the European University Institute, Florence, 11 May 2018.

26. CETORELLI, N. – GOLDBERG, L., Liquidity management of US global banks: internal capital markets in the great recession, *Staff Reports*, 511, Federal Reserve Bank of New York, August 2011; DE HAAS, R. – VAN LELFVELD, I., Internal capital markets and lending by multinational bank subsidiaries, *Working Paper Series*, 105, European Bank for Reconstruction and Development, January 2008; REINHARDT, D. – RIDDIOUGH, S. J., *The Two Faces of Cross-Border Banking Flows*, Bank for International Settlements, December 2015.

27. See ENRIA, A., Post-crisis repair and the profitability malady. Presentation at the Forum Analysis, Milan, 17 September 2019.

28. See MILANO, V. – REICHLIN, P., Risk sharing across the US and EMU: the role of public institutions, *Policy Brief*, LUISS School of European Political Economy, January 2017.

that moral hazard depends on the appropriate design of insurance schemes²⁹. And what we see in practice is that the absence of insurance does not lead to lower risks, either for individual countries or for the euro area as a whole.

This is because the assumed mechanism –that the absence of backstops leads to market discipline on governments, which in turn promotes reforms– is not reflected in reality. ECB research going back to 1975 finds no convincing evidence that high interest rates lead to reforms, if one controls for the business cycle and other factors³⁰.

On the contrary, when countries are under market pressure, they are typically either compelled to enter macroeconomic adjustment programmes, or they enact reforms that are poorly designed and easily reversed. This normally means, among other things, consolidating budgets by raising taxes, which makes the recession worse. And when several countries are in this position, because backstops are not in place to arrest contagion, it spreads and prolongs the crisis for the *whole* monetary union.

We saw this clearly in the euro area in 2010-2012. Economies representing one-third of euro area GDP were forced into a pro-cyclical fiscal stance to shore up confidence in their public debt, which was a factor that led to the euro area's second recession. In other words, lack of insurance actually *raised* risks. In contrast, an effective, quasi-automatic euro area fiscal backstop, with proper eligibility criteria, could have stabilised expectations and led to a more appropriate fiscal stance. This is one reason why I have called on several occasions for a euro area fiscal instrument of adequate size and design.

The same is true in the financial sector. Without public insurance, in a crisis markets typically panic and begin fire sales, which propagate risk. Appropriate backstops, on the other hand, help stabilise market expectations

29. See, for example, ARROW, K., Insurance, risk and resource allocation, in: ARROW, K., *Essays in the Theory of Risk-Bearing*, 1971; PAULI, M., The economics of moral hazard, *The American Economic Review*, 58, 3, June 1968, 531-537; SHAVELL, S., On moral hazard and insurance, *The Quarterly Journal of Economics*, 93, 4, November 1979, 541-562.

30. DIAS DA SILVA, A. – GIVONE, A. – SONDERMANN, D., When do countries implement structural reforms?, *Working Paper Series*, 2078, ECB, Frankfurt am Main, June 2017.

and reduce risks. The role of the FDIC in the aftermath of the Lehman collapse is a good example of this. During that period, around 500 banks were resolved without triggering financial instability. In contrast, one estimate puts the total number of banks resolved in the euro area in the same period at around 50³¹. In the absence of credible backstops, the clean-up of the euro area's banking sector took considerably longer.

Today, it is estimated that a public backstop for the whole euro area would have the same credibility as that of the US, thereby significantly reducing risks in a crisis. But if national governments are still expected to backstop their own banks, countries such as France or the Netherlands could face potential fiscal costs of 10-12% of their GDP³².

All this should make it clear that deepening public insurance by completing the banking union and strengthening fiscal union is not about creating a transfer union. It is about creating a euro area in which there is *less* need for public risk-sharing in future, because we have the instruments in place to stabilise crises more quickly, and because we have the right framework to allow private sector risk-sharing to develop more sustainably.

Moving in this direction is evidently politically difficult. But that should not stop us from identifying the problems and making the case for fixing them, so that we can build a monetary union in which convergence is truly balanced by insurance.

Stabilisation over the cycle

Stabilisation in a monetary union also has an aggregate dimension – that is, how *all* policies combine to ensure support for growth over the cycle. This was not much addressed in the OCA literature, which rested on the classical notion that monetary policy should respond to common shocks and fiscal policy to local shocks. This made sense in the conditions prevailing at

31. SAPIR, A. – WOLFF, G., The neglected side of banking union: reshaping Europe's financial system. Note presented at the informal ECOFIN, Vilnius, 14 September 2013.

32. HÜTTL, P. – SCHOENMAKER, D., Fiscal capacity to support large banks, *Bruegel Policy Contribution*, 17, 2016.

the time. But it needs to be re-examined in the new environment we face today.

The defining feature of this new environment is the secular decline in the natural rate of interest, which is the rate that in principle balances desired saving and planned investment in the economy. The natural rate is a difficult and intangible concept, but we can nonetheless intuit, from certain long-term trends, that it has been on a downward path.

The most important trend is slowing potential growth across advanced economies, and in particular slowing total factor productivity (TFP) growth, which implies a lower rate of return on capital. As potential growth falls, borrowing costs for the private sector have to fall as well, since firms will only borrow at a price that is below their expected rate of return on investment. Over time, this creates a downward pull on interest rates. Since the 1990s, long-term real yields have fallen by over 400 basis points in the US, over 500 basis points in Japan and over 600 basis points in Germany³³.

We can get a sense of this dynamic if we compare the economy in the US in the 1990s with that today. In the 1990s, with inflation around 2-3%, and potential growth thought to be around 3-4%, nominal policy rates at 3% were seen as highly accommodative³⁴. Now, with lower inflation and long-term growth expected to be 1.5-2%, nominal interest rates at that level would be seen as extremely tight and trigger a recession.

But the size of the decline in real yields since the 1990s also reflects other secular factors that have arisen since then. These have depressed interest rates *even relative to growth* by encouraging people to save more and invest less.

The most powerful is adverse demographics. In the euro area, the demographic transition is estimated to have reduced real interest rates by around one percentage point over recent decades. On current trends it can be ex-

33. The real yield is calculated by subtracting the 6-10 year Consensus Economics inflation expectations from the respective 10-year sovereign yield. The decline since the 1990s reflects a mix of trend and cyclical factors.

34. The Federal Funds target rate was held at 3% between September 1992 and February 1994.

pected to depress real rates by a further 0.25-0.5 percentage points by 2030³⁵. Other studies have pointed to the role of rising income inequality, where increasingly rich households save more of their permanent income³⁶; an excess of global saving especially in emerging markets³⁷; and a general increase in risk aversion, which is captured in a rising demand for safe assets³⁸.

The upshot is that, across a range of estimates, the natural rate in the euro area has been trending down to very low levels. Estimates for the US are slightly higher but display the same downward path³⁹. This has important repercussions for monetary policy, namely in that any interest rate set by the central bank that is not in line with the trend of the natural rate would be contractionary. Thus trying to raise rates too quickly would be self-defeating, since it would only lead to growth and inflation falling and rates having to be cut once more.

In fact, if such a stance caused a longer slump and a rise in uncertainty about monetary policy, it could even lead to “hysteresis effects” in investment and risk sentiment⁴⁰. That would in turn depress TFP growth further and cause the natural rate to fall more.

35. PAPPETTI, A., Demographics and the natural real interest rate in an OLG New-Keynesian Model, ECB, Draft Paper; BIELECKI, M. – BRZOZA-BRZEZINA, M. – KOLASA, M., Demographics, monetary policy and the zero lower bound, *National Bank of Poland Working Paper*, 284, 2018.

36. RACHEL, L. – SMITH, T., Are low real interest rates here to stay?, *International Journal of Central Banking*, 13, 3, 2015, 1-42.

37. See BERNANKE, B., The global saving glut and the US current account deficit. Sandridge Lecture, Virginia Association of Economics, Richmond, Virginia, Federal Reserve Board, March 2005.

38. CABALLERO, R. – FARHI, E. – GOURINCHAS, P.-O., Rents, technical change, and risk premia: accounting for secular trends in interest rates, returns on capital, earning yields, and factor shares, *American Economic Review*, 107, 5, 2017, 614-620.

39. See BRAND, C. – BIELECKI, M. – PENALVER, A. (eds.), The natural rate of interest: estimates, drivers and challenges to monetary policy, *ECB Occasional Paper Series*, 217, December 2018.

40. ADLER, G. – DUVAL, R. – FURCERI, D. – KILIÇ ÇELİK, S. – KOLOSKOVA, K. – POPLAWSKI-RIBEIRO, M., Gone with the headwinds: global productivity, *IMF Staff Discussion Papers*, 17/04, 2017.

This environment has two key implications.

The first is that the optimal policy mix to stabilise the economy changes. With a falling natural rate, the effective lower bound on interest rates becomes more salient. Before the crisis, it was estimated that rates were likely to hit zero in the euro area roughly once every 50 years⁴¹. Now, monetary policy increasingly has to use unconventional policies to achieve its mandate, and to do so for longer and with more intensity. This is not a barrier to the central bank achieving its objective, but it increases the risk of side effects along the way.

In contrast, fiscal policy playing a more supportive role alongside monetary policy would lead to a faster return to price stability and therefore fewer side effects. This is because fiscal policy becomes more powerful when monetary policy is close to the effective lower bound, as the multipliers are higher⁴². Furthermore, in certain situations, supportive fiscal policy can complement monetary policy in cutting through the obstacles that are weighing on demand – which is the case in the euro area today.

A main driver of the weak outlook at present is heightened uncertainty, which is triggering “paradox of thrift” behaviour in parts of the private sector. Uncertainty encourages higher saving which compresses demand and incomes, which in turn feeds back into more uncertainty and *lower*, not higher, saving. Fiscal policy can break this vicious circle since, with its greater multipliers, it can push incomes and income expectations higher.

Moreover, while there may be limits to how much households can bring forward future income in response to lower borrowing costs, governments can in principle *raise* their future income through their spending today. This is the case if government spending raises productivity and thereby future potential output, which increases fiscal space today⁴³. Higher expected growth in turn makes private sector transmission more effective.

41. See COENEN, G., Zero lower bound: is it a problem in the euro area?, *ECB Working Paper Series*, 269, September 2003.

42. See BLANCHARD, O., Public debt and low interest rates. AEA Presidential Lecture, January 2019.

43. DE JONG, J. – FERDINANDUSSE, M. – FUNDA, J. – VETLOV, I. The effect of public investment in Europe: a model-based assessment, *ECB Working Paper Series*, 2021, February 2017.

This is not about policy coordination. Our framework in the euro area is built on monetary dominance, where the central bank decides its policy independently based on price stability considerations alone. Rather, if governments want to see a faster exit from unconventional policies, it is in their interests to align with monetary policy. But this is not what we have seen up to now. From 2009 to 2018, the average cyclically-adjusted government primary balance⁴⁴ was -5.7% for Japan and -3.6% for the US, but 0.5% for the euro area.

The second implication of the falling natural rates is that other policies are required for interest rates to rise significantly in the future. While monetary policy has to treat the natural rate as given, both structural and fiscal policies can raise it.

Structural policies can accelerate resource re-allocation, innovation and the diffusion of new technologies, all of which raise TFP⁴⁵. Efficient public spending can increase productivity through, for example, improving education systems or public investment in key infrastructures. The financing of that investment through debt issuance can increase the supply of safe assets and help absorb excess saving. Fiscal policies can also be used to reduce inequality and encourage greater labour force participation among older workers, thereby lowering saving. In fact, new estimates suggest that the use of these types of fiscal policies in advanced economies in recent decades has prevented the natural rate from falling further⁴⁶.

At the same time, well-targeted macroprudential policies can help temper the side effects of low interest rates in the transition period while these policies come into full effect.

The gains at the national level from such measures would be significant where there are large domestic investment needs and reform gaps. In all large

44. As a percentage of potential GDP.

45. See DRAGHI, M., Moving to the frontier: promoting the diffusion of innovation. Welcome address at the joint conference by the ECB and the MIT Lab for Innovation Science and Policy, 13 March 2017.

46. RACHEL, L. – SUMMERS, L., On secular stagnation in the industrialized world, *NBER Working Paper* 26198, 2019.

euro area countries, net public investment⁴⁷ has essentially been zero over the last decade. The share of productive expenditure in total primary expenditure – which in addition to infrastructure includes R&D and education – has also dropped in nearly all euro area economies since the crisis⁴⁸.

As an illustration of the effects of higher investment, ECB model-based analysis finds that, in an economy like Germany, raising productive public investment by 1% for 5 years could ultimately yield GDP up to 2% higher and private investment up to 2% higher⁴⁹. Moreover, if the most indebted countries were to couple public investment with structural reforms to raise future growth, higher borrowing would create fewer uncertainties about debt sustainability⁵⁰.

The impact would be greater still if euro area countries were to coordinate their policies, and especially when those actions are aligned with the forward guidance provided by monetary policy. ECB simulations find that the spillovers from coordinated investment spending in the euro area are up to six times larger when the central bank does not increase interest rates in response⁵¹. As the decline of the natural rate is a common challenge, with common causes and consequences, the case for coordination among countries is strong.

The most effective response, however, would be an investment-led stimulus at the euro area level. This would be the best way to achieve an efficient distribution of spending among euro area countries – and is a further reason why I have called for a euro area fiscal instrument. The agreement on the Budgetary Instrument for Convergence and Competitiveness is a step in the

47. Adjusted for depreciation.

48. EUROPEAN FISCAL BOARD, *Assessment of the EU fiscal rules with a focus on the six and two-pack legislation*, August 2019.

49. DE JONG ET AL. (2017), *op. cit.* If the investment in public capital is not productive, then the net effect on GDP is zero after the stimulus ends.

50. MOURougANE, A. – BOTEV, J. – FOURNIER, J.-M. – PAIN, N. – RUSTICELLI, E., Can an increase in public investment sustainably lift economic growth?, *OECD Economic Department Working Papers*, 1351, 2016.

51. ALLOZA, M. – COZMANCA, B. – FERDINANDUSSE, M. – JACQUINOT, P., Fiscal spillovers in a monetary union, *ECB Economic Bulletin*, 1, 2019.

right direction, but it does not yet meet the necessary criteria in terms of size or design.

Whichever route is taken, monetary policy will continue to do its job. The latest decisions of the Governing Council have shown its determination in the face of a continuously weakening outlook for growth and inflation.

Consistent with our monetary dominance framework, these decisions are intended to ensure that inflation returns to our objective without undue delay. But if fiscal and structural policies also play their role in parallel –and more so than we see today– the side effects of monetary policy will be less, and the return to higher rates of interest will be faster.

Timely and effective policy actions, however, are of the essence. The fact that interest rates have been able to rise faster in the US than in the euro area since the crisis is, in no small part, because fiscal policy there has played a greater role alongside monetary policy. By the same token, lack of policy alignment in Japan in the face of decades of deflationary forces eventually led to a situation where both monetary and fiscal policy had to be extremely accommodative to jolt the economy out of entrenched disinflation.

Conclusion

This brings me to my conclusion.

Policymakers have a responsibility to learn the lessons of the past, to study the experiences of others, and to avoid foreseeable risks to the public by altering their policies today.

Our monetary union was born incomplete and, within a decade, faced a crisis few could have anticipated. It is understandable that it was not ready. But we know now what it takes to provide stabilisation across countries, and we know what we risk if we act too late to stabilise the union as a whole. This only leads to a longer period of highly accommodative policies.

We want to determine our circumstances, not to have our hand forced by them. The diagnosis of what needs to be done is clear. The roadmap has been laid out.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2019

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Στέφανος Δ. Ἡμελλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἐπιτίμου μέλους Jacques René Chirac.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Νικηφόρος Διαμαντοῦρος καὶ λέγει γιὰ τὸν ἐκλιπόντα τὰ ἑξῆς:

«Στις 26 Σεπτεμβρίου 2019 ἀπεβίωσε, σὲ ἡλικία 87 ἐτῶν, τὸ ἐπίτιμο μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Jacques René Chirac.

Ἐξέχων ἐκπρόσωπος τῆς συντηρητικῆς παράταξης τῆς Γαλλίας, ὁ μεταστάς, πὸ γεννήθηκε στίς 29 Νοεμβρίου 1932, ὑπῆρξε κεντρικὴ προσωπικότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς γενέθλιας χώρας του γιὰ τέσσερις δεκαετίες, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ 1967, ἔτος τῆς πρώτης ἐκλογῆς του στὴν Ἐθνοσυνέλευση (Κάτω Βουλὴ) μὲ τὸ κόμμα τοῦ στρατηγοῦ de Gaulle, ἕως τὸ τέλος τῆς δεύτερης θητείας του ὡς Προέδρου τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, τὸ 2007.

Μὲ σπουδὲς στὸ διεθνῶς καταξιωμένο Institut d'études politiques de Paris, γνωστότερο ὡς Sciences Po, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπεφοίτησε τὸ 1954, καθὼς καὶ στὴν ἐξίσου περιώνυμη Ἐθνικὴ Σχολὴ Δημόσιας Διοίκησης (École Nationale d'Administration), τὴν ὁποία τελείωσε τὸ 1959, καὶ μετὰ ἀπὸ ἓνα σύντομο πέρασμα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Harvard, εἰσῆλθε στὴν πολιτικὴ, ὅπου καὶ ἀκολούθησε μιὰ μετεωρικὰ ἀνοδικὴ πορεία. Ἦδη τὸ 1971 ὁ τότε Πρόεδρος Georges Pompidou τὸν διόρισε ὑφυπουργό, ἐνῶ τὸ 1974 ὁ διάδοχος τοῦ τελευταίου, Valéry Giscard d'Estaing, τὸν ἔχρισε ὑπουργό Γεωργίας καὶ ἀμέσως μετὰ πρωθυπουργό. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπηρέτησε μέχρι τὸ 1976, ὅποτε καὶ παραιτήθηκε λόγῳ διαφωνιῶν του μὲ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας. Ἐπανεξελέγη στὸ ἴδιο ἀξίωμα τὸ 1986 καὶ ὑπηρέτησε ἕως τὸ 1988. Παράλληλα μὲ αὐτὲς τὶς θέσεις, καὶ ὅπως συνηθέστατα συμβαίνει

στο γαλλικό πολιτικό σύστημα, μεταξύ του 1977 και του 1995 διετέλεσε δήμαρχος Παρισίων, αξίωμα μέσω του οποίου άσκησε σημαντικότερη επίρροή στο πολιτικό σύστημα της Γαλλίας, και ιδιαίτερα στη συντηρητική παράταξη. Τò 1995 κατέλαβε και τò ύπατο αξίωμα της χώρας, εκλεγείς Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι τò 2007, όποτε και άφυπηρέτησε. Η λήξη της θητείας του ως Προέδρου σήμανε και τò τέλος της πολύ λιγότερο γνωστής ιδιότητάς του, αυτής της *ex officio* κατοχής του αξιώματος του Πρίγκηπος της Ανδόρρας, τò όποιο, με άπόφαση του Έρρίκου Δ΄, κατέχει, κληρονομικώ δικαιώματι από τò 1607, ό εκάστοτε άρχηγός του γαλλικού κράτους.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής σταδιοδρομίας του Chirac υπήρξε τò γεγονός ότι ή έναρξη της θητείας του ως πρωθυπουργού τò 1986 εισήγαγε στο γαλλικό πολιτικό σύστημα τή νεοπαγή για τά πολιτικά ήθη της Πέμπτης Γαλλικής Δημοκρατίας πρακτική της «συγκατοίκησης», κατά την οποία ό πρόεδρος της δημοκρατίας και ό πρωθυπουργός προσήλθαν για πρώτη φορά από διαφορετικά πολιτικά κόμματα. Στην προκειμένη περίπτωση ό συντηρητικός Chirac, ως πρωθυπουργός, συγκατοίκησε με τόν σοσιαλιστή François Mitterand.

Άξιοσημείωτη υπήρξε, επίσης, ή πορεία του Chirac σέ ό,τι άφορᾷ στόν ρόλο της Γαλλίας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Κατά τή δεκαετία του 1970 υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής τών άπόψεων του Charles de Gaulle περί της προτεραιότητας της εθνικής κυριαρχίας έναντι ύπερεθνικών μορφωμάτων, όπως ή τότε γνωστή ως Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Κατά την περίοδο αυτή είχε, μεταξύ άλλων, χαρακτηρίσει τήν ΕΟΚ «μαλάκιο» και άσπόνδυλο όν. Παρά τις ιδεολογικές αυτές καταβολές, κατά τή διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και, ιδίως μετά τò 1990, σταδιακά μετεξελίχθηκε σέ ένθερμο υποστηρικτή του ευρωπαϊκού όράματος. Τò 1992 τάχθηκε υπέρ της υπερψήφησης της Συνθήκης του Μάαστριχτ, που όδήγησε στόν μετασχηματισμό τών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σέ Ευρωπαϊκή Ένωση, τò 1999 ύπεστήριξε τήν υιοθέτηση του τελικά θνησιγενοϋς Συντάγματος για τήν Ευρώπη και τò 2004 στήριξε ενεργά τή μεγαλύτερη μέχρι στιγμής διεύρυνση της Ένωσης πρòς Άνατολάς, που είχε ως άποτέλεσμα τήν ένταξη σέ αυτήν τών δέκα μετακομμουνιστικών δημοκρατιών της Κεντρικής-Άνατολικής Ευρώπης.

Σημαντική, τέλος, έπιτυχία του αποτέλεσε ή έκ μέρους του γαλλικού κράτους επίσημη αναγνώριση τής ευθύνης του καθεστώτος Vichy για τήν απέλαση τών Έβραίων τής Γαλλίας και, γενικότερα, ή συμβολή του στις προσπάθειες διαλεύκανσης σκοτεινών πλευρών τής πρόσφατης γαλλικής ιστορίας, συνδεδεμένων με τήν αποικιοκρατία, πού είχαν επί μακρόν παραμείνει άδιερεύνητες.

Η ιστορική παρακαταθήκη του Chirac έπηρεάστηκε, όμως, άρνητικά από σκάνδαλα πού συνδέθηκαν με τή διαχείριση τών οικονομικών του Δήμου Παρισίων κατά τó διάστημα τής δημαρχίας του και πού, τελικά, óδηγησαν σέ διετή δικαστική καταδίκη του με άναστολή.

Άντιστρόφως, θετικό τμήμα τής παρακαταθήκης του άποτελεί τó Ίδρυμα Chirac, πού ιδρύθηκε τó 2008 και είναι άφιερωμένο στήν πρόληψη τών συγκρούσεων και στήν προαγωγή πρωτοβουλιών ίκανών νά προαγάγουν τήν πρόσβαση στό νερό και τή δημόσια υγεία, τήν ποιότητα τών φαρμακευτικών σκευασμάτων και τής υγείας, τήν προστασία τής γής και, τέλος, τή διαφύλαξη του πολιτισμικού πλουραλισμού.

Υπήρξε ένας μείζων εκπρόσωπος τής γαλλικής συντηρητικής παράταξης, πού υπερέβη τις έθνικοκεντρικές του, γκωλικές καταβολές και συνέδωσε τó όνομά του με τó όραμα τής ευρωπαϊκής óλοκλήρωσης».

Η Όλομέλεια τηρεί ένός λεπτού σιγή είς μνήμην του έκλιπόντος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2019

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Στέφανος Δ. Ἡμελλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Νικολάου Ἀνδρουλάκη.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀπόστολος Σ. Γεωργιάδης καὶ λέγει γὰρ τὸν ἐκλιπόντα τὰ ἑξῆς:

«Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀποχαιρετᾷ σήμερα μὲ βαθύτατη θλίψη τὸ τακτικὸ μέλος τῆς καὶ διαπρεπῆ νομικὸ Νικόλαο Ἀνδρουλάκη, κορυφαία προσωπικότητα στὴν ἑλληνικὴ ποινικὴ ἐπιστήμη, μὲ μακρὰ πορεία καὶ σημαντικὲς διακρίσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ διεθνῶς.

Ὁ ἐκλιπὼν ξεκίνησε τὶς σπουδὲς του στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποφοίτησε μὲ ἄριστα, καὶ συνέχισε στὸ Πανεπιστήμιό τοῦ Μονάχου ὡς ὑπότροφος τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν.

Ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τοῦ δικαίου τὸ 1962 μὲ εἰσήγηση τοῦ ἐπιφανοῦς ποινικολόγου καὶ φιλοσόφου τοῦ δικαίου Karl Engisch, ἐνῶ τὸ 1964 ἔλαβε ὑποτροφία ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ἴδρυμα Alexander von Humboldt. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους 1966 δημοσίευσε τὴν ἐργασία του *Περὶ συρροῆς ἐγκλημάτων*, μὲ τὴν ὁποία, εἰσηγούμενου τοῦ καθηγητῆ Νικολάου Χωραφᾶ, ἀνακηρύχθηκε ὑφηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς ὑφηγητῆ στὴν Ἀθήνα, ἐκλήθη ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ ποινικολόγο καὶ φιλόσοφο τοῦ δικαίου Arthur Kaufmann, Ἀκαδημαϊκὸ Δάσκαλο πολλῶν Ἑλλήνων νομικῶν, νὰ διδάξει μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ “ἐπιστημονικοῦ συμβούλου” στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Saarbrücken, ὅπου καὶ τοῦ ἀνατέθηκε πλῆρες πρόγραμμα διδασκαλίας ποινικῶν μαθημάτων.

Τὸ 1969 ὁ Ἀνδρουλάκης ἐξελέγη ἔκτακτος καθηγητὴς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα (τὸ

1973) τακτικός καθηγητής, όπου και δίδαξε ποινικό δίκαιο και ποινική δικονομία συνεχώς μέχρι το έτος 2000, όταν κατελήφθη από το όριο ηλικίας και αποχώρησε ως όμοτιμος καθηγητής.

Διετέλεσε κοσμητώρ της Νομικής Σχολής, μέλος της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντής του Τομέα Ποινικών Έπιστημών σχεδόν ανέλλιπώς από το 1982 μέχρι το 2000.

Στο πλαίσιο της πλούσιας επιστημονικής του δραστηριότητας, ίδρυσε μαζί με τον καθηγητή Γεώργιο-Αλέξανδρο Μαγκιάκη την επιστημονική σειρά δημοσιεύσεων “Ποινικά”, την οποία και έγκαινίασε με το πρώτο της βιβλίο υπό τον τίτλο *Αύθεντία και περιύβριση* (1978).

Διατήρησε πάντα συνεχή επαφή με τη γερμανική επιστημονική κοινότητα του ποινικού δικαίου, δημοσιεύοντας μονογραφίες και μελέτες και στη γερμανική γλώσσα. Πολλές δε από τις εργασίες αυτές μνημονεύονται σε αποφάσεις των γερμανικών Ανώτατων Δικαστηρίων.

Ός πανεπιστημιακός Δάσκαλος, ο Ανδρουλάκης δίδαξε επί τρείς δεκαετίες και πλέον όλα τα μαθήματα του ουσιαστικού και του δικονομικού ποινικού δικαίου, αναδειξας πλειάδα μαθητών, οι όποιοι κατέλαβαν θέσεις δικαστικών λειτουργών ή επιστημονικού διδακτικού προσωπικού στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας.

Παράλληλα με το συγγραφικό και το διδακτικό του έργο άσκησε άδιδάκτως ποινική δικηγορία, διακρινόμενος για την υπόδειγματική παρουσία του στα δικαστήρια και το ύψηλό επίπεδο άσκησης του λειτουργήματός του.

Ός συγγραφέας ο Ανδρουλάκης πήρε θέση στα βασικά προβλήματα του ποινικού δικαίου και της ποινικής δικονομίας, ενώ μέσω της άρθρογραφίας του βρισκόταν σε συνεχή διάλογο με τις σύγχρονες εξελίξεις στο ποινικό δίκαιο.

Οί πολυάριθμες δημοσιεύσεις του, ελληνικές και γερμανικές, τον καθιέρωσαν ως τον σημαντικότερο εκπρόσωπο της Έλληνικής Ποινικής Έπιστήμης στη γενιά του. Το ποινικό δίκαιο και ή ποινική δικονομία των τελευταίων 50 ετών έχουν βαθιά επηρεασθεί από το έργο του. Η έκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών το 2012, στην έδρα του Ποινικού Δικονομικού Δικαίου, ήταν μιá δικαίωση για την κυριαρχική παρουσία του στην Έλληνική Ποινική Έπιστήμη.

Ός Δάσκαλος, ενδιαφερόταν βαθιά για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και την αυτενέργεια των μαθητών του, χωρίς να δίνει έτοιμες λύ-

σεις. Ἐπέβλεψε πλῆθος διδακτορικῶν διατριβῶν καθοδηγώντας μιὰ νέα γενιὰ ἐπιστημόνων, γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπῆρξε ἀγαπητὸς πανεπιστημιακὸς Δάσκαλος.

Μαζὶ μὲ αὐτοὺς, καὶ πλῆθος ἄλλων, ἀποχαιρετοῦμε σήμερα τὸν Νίκο Ἄνδρουλάκη εὐγνώμονες γιὰ τὴν πλούσια ἐπιστημονικὴ καρποφορία του καὶ τὴν ἀνεκτίμητη προσφορά του στὴ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ στὴ νομικὴ παιδεία τῆς χώρας μας».

Ἡ Ὁλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΚΤΡΟΠΗ ΤΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΝΙΚΗΤΑ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ¹

Ἐπιθυμῶ εἰσαγωγικὰ νὰ σημειώσω, ἐπειδὴ συχνὰ στὶς κοινωνιολογικὲς μελέτες χρησιμοποιοῦνται δυσνόητοι ἀφαιρετικοὶ ὄροι², ὅτι ἀποφεύγω νεωτεριστικὲς ἀφηρημένες ἔννοιες, ὅσο θεωρητικὸ χαρακτήρα καὶ ἂν ἔχουν τὰ ἀναπτυσσόμενα θέματα, καὶ πάντως διευκρινίζω, ἂν χρειασθεῖ, τὸ νόημά τους. Θεώρησα ἐπίσης χρήσιμο νὰ σημειώσω ἐντὸς παρενθέσεως τὸ ἔτος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῶν παραπεμπομένων ἔργων, γιὰ τὴ διευκρίνιση τῆς χρονικῆς ἐπιστημονικῆς τους ἐνημερότητας.

I. Ἡ ταυτότητα καὶ ἡ ἔκταση τῆς κοινωνιολογίας

Θεωρῶ κατ' ἀρχὰς δεδομένο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματευθεῖ κανεὶς τὴν κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη ἐὰν δὲν ἀναφερθεῖ στὴ γένεσή της καὶ στοὺς παράγοντες ποὺ ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωσή της. Ὁ ἐπιφανὴς κοινωνιολόγος Raymond Aron ἔκρινε ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ γραφεῖ ἡ ἱστορία τῆς κοινωνιολογίας³, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν οἱ σημερινὲς τάσεις τῆς κοινωνιολογίας παρὰ μόνον σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἱστορία τους⁴. Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει ἤδη πολλαπλῶς πραγματοποιηθεῖ ἡ συγγραφὴ τῆς κοινωνιολογίας⁵.

1. Ὁμότιμος καθηγητῆς Πανεπιστημίου Στρασβούργου, πρώην καθηγητῆς Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

2. Γιὰ τὴν κριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ φαινομένου, βλ. MESSU, M., *De la méthode en sociologie*, Academic Press Fribourg, 2015, 27 ἐπ.

3. ARON, P., *Ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψεως* (1967), Ἀθήνα 2008, 20-21.

4. LAZARSFELD, P., *Qu'est-ce que la sociologie?*, Unesco 1970, 7.

5. Βλ., μεταξύ ἄλλων, KLAGES, H., *Geschichte der Soziologie*, München 1969· HAWTHORN, G., *Enlightenment and despair. A history of social theory*, Cambridge 1976.

Πρὶν πάντως ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῆς γένεσής της εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθεῖ ἡ προϋπόθεση ὑπαρξῆς τῆς κοινωνιολογίας, ὅπως κάθε ἐπιστήμης, ποὺ εἶναι ἡ ἀπροϋπόθετη ἐλευθερία. Στὸ θέμα αὐτὸ ὡς γενικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης κλασικὸ καὶ θεμελιῶδες εἶναι ἓνα μεταπολεμικὸ συλλογικὸ ἔργο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ κοινωνιολόγου René König⁶. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς κοινωνιολογίας εἶναι ἀδύνατη ὑπὸ ὁποιοδήποτε αὐταρχικὸ καθεστῶς καὶ ἀδιανόητη στὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα –γι' αὐτὸ καὶ ἡ γερμανικὴ κοινωνιολογία ἐπὶ ναζισμοῦ συνεχίσθηκε κυρίως, ἀλλ' ὄχι μόνον, στὶς ΗΠΑ⁷–, διαψεύδεται ὁμως καὶ σὲ κατ' ὄνομα δημοκρατικὰ καθεστῶτα ποὺ περιορίζουν τὴν ἔκφραση δημοκρατικῶν πεποιθήσεων. Ἡ ἀπόλυση ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου Ἑλληνοκοινωνιολόγου, τὸ 1935, μόλις δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς καθηγητοῦ, λόγῳ τῆς ἄρνησής του νὰ δηλώσει μὲ ὄρκο πίστη στὸν βασιλέα, εἶναι θλιβερό γεγονός ποὺ δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται.

Κατὰ δεῦτερον λόγῳ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας ὑπονομεύεται ἢ καὶ ἀναιρεῖται ὅταν οἱ μελέτες ὑπηρετοῦν σκοπιμότητες, δημόσιες ἢ ἰδιωτικές, ποὺ τείνουν ἢ στοχεύουν νὰ τίς ἐγκλωβίσουν σὲ ὁποιαδήποτε ἰδεολογικὰ σχήματα (πολιτικά, οἰκονομικά, θρησκευτικὰ κ.ἄ.). Θὰ ἐπισημάνω ἀκροθιγῶς ὅτι σήμερα ἡ ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία στὴν κοινωνιολογία διακινδυνεύεται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὸ ἰδεολόγημα τοῦ «πολιτικῶς ὀρθοῦ» (politically correct) καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς τεχνοεπιστήμης, ποὺ ὑποσκάπτουν συχνὰ τὴν ἐπιστημονικὴ περιέργεια καὶ τὴν ἐλεύθερη ἔρευνα σὲ Ἀνώτατες Σχολές. Ἡ κοινωνιολογία τῶν βιομηχανικῶν σχέσεων στὶς ΗΠΑ ἀποφεύγει τὰ ζητήματα τοῦ καθεστῶτος ἰδιοκτησίας καὶ δομῆς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ, ὅπως τονίζει ὁ R. Aron, «τὸ νὰ μὴ θέτει αὐτὰ τὰ ζητήματα (ποὺ ὀνομάζονται ἰδεολογικὰ ἢ πολιτικὰ) σημαίνει ὅτι τὰ θέτει κατὰ ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο»⁸. Τὸ φαινόμενο εἶναι «παραδοσιακὰ» δεδομένο στὶς ΗΠΑ καὶ τὸ κατήγγειλε πρὸ αἰῶνος ὁ Ἀμερικανὸς οἰκονομολόγος Thor-

6. KÖNIG, R. (Hrsg.), *Freiheit als Problem der Wissenschaft*, Berlin 1962.

7. CUI, CH.-H. – GRESLE, F. – HERVOUET, R., *Histoire de la sociologie. De 1789 à nos jours* (1992), Paris ⁴2017, 124-125.

8. ARON, R., *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Paris 1962, 21-22.

stein Veblen⁹, αλλά σήμερα αναπτύσσεται και σε χώρες της Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία, Μ. Βρετανία, Σουηδία)¹⁰.

Μετά την καίρια αυτή επισήμανση, θα αναφερθώ στην έν σπέρματι γένεση της κοινωνιολογίας, διακρίνοντας μεταξύ της γένεσης επί μέρους κοινωνιολογικών μελετών και της γένεσης της κοινωνιολογίας ως έπιστημονικού κλάδου.

A. Η γένεση τῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν

Η έν σπέρματι γένεση της κοινωνιολογίας προκλήθηκε όταν αυτόνομήθηκε τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο ὡς τέτοιο, πράγμα πὸ συνέβη τὸν 18ο αἰῶνα μετὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, τὴ σημαντικότερη στὴν ἱστορικὴ περίοδο τῆς ἀνθρωπότητας.

1. Ὁ ρόλος τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης

Η βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἀναπτύχθηκε χρονικὰ πρῶτα, ὡς γνωστόν, στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ἐδημιούργησε τεράστιες ἀρνητικὲς κοινωνικὲς συνέπειες. Στὶς ἀπαρχὲς πραγματοποιοῦνται στατιστικὲς μελέτες, μετὰ πρωτοπορία αὐτὴν τοῦ Βρετανοῦ John Sinclair γιὰ τὴ στατιστικὴ κατάσταση τῆς Σκωτίας, ἡ ὁποία συντάχθηκε μετὰ τὶς πληροφορίες ὄλων τῶν Σκώτων παστόρων. Θεωρῶ ὅτι αὐτὲς οἱ ποσοτικὲς ἐρευνες

9. VEBLIN, T., *The higher learning in America: A memorandum of the conduct of universities by business men*, New York 1918. Βλ. γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση, DONOGHUE, F., *The last professors. The entrepreneurial university and the fate of the humanities*, New York 2008· SLAUGHTER, S. – RHOADES, G., *Academic capitalism and the new economy. markets, state and higher education*, Baltimore – London 2004· WASHBURN, J., *The corporate corruption of American higher education*, New York 2005· HEINZE, T. – SHAPIRA, P. – ROGERS, J. P. – SENKER, J. M., *Organizational and institutional influences on creativity in scientific research*, *Research Policy*, 2009, 610-623· MÜNCH, R., *Academic capitalism. Universities in the global struggle for excellence*, London – New York 2014.

10. Βλ. MIDÉNA, M., *Théologie du management*, *Le Monde diplomatique*, décembre 2018, 3· μετὰ ἐπικέντρωση σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες βλ. WEBER, L., *Die unternehmerische Universität: Chancen und Risiken für Gleichstellungspolitiken in Deutschland, Grossbritannien und Schweden*, Weinheim 2017.

μέσω ένδιαμέσων πληροφοριοδοτών δὲν συνιστοῦν κοινωνιολογικὲς μελέτες, διότι αὐτὲς προϋποθέτουν προσωπικὴ ἐμπειρικὴ παρατήρηση καὶ συλλογὴ στοιχείων «ἐπὶ τόπου», δηλαδὴ ποιοτικὴ ἔρευνα.

Μὲ τὴ διευκρίνιση αὐτὴ, ἡ ἱστορικὰ πρώτη ἀνὰ τὸν κόσμον ἐμπειρικὴ κοινωνιολογικὴ μελέτη –δημοσιευθεῖσα τὸ 1797– ὑπῆρξε ἔργο τοῦ Ἄγγλου sir Frederic Morton Eden, ὁ ὁποῖος κατέγραψε τὴν κατάσταση τῶν φτωχῶν στὸ τρίτομο ἔργο του *The state of the poor*¹¹ μεταβαίνοντας ἐπὶ ἔτη στὰ καταλύματά τους καὶ συλλέγοντας, μὲ προσωπικὴ παρατήρηση καὶ συνομιλίες, πληροφορίες γιὰ τὶς συνθῆκες ζωῆς τους, τὴ διατροφή τους, τὴν ἐνδυμασία, τὰ μέσα θέρμανσης καὶ ἄλλα τὰ στοιχεῖα κατοικίης τους. Ὁ Ἄγγλος Eden ὑλοποίησε ἔτσι πρῶτος τὸν ρόλο τοῦ «δημόσιου συγγραφέα» ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ καὶ δημοσιοποιεῖ τὸν λόγο αὐτῶν ποὺ τὸν ἔχουν στερηθεῖ λόγῳ τῆς κοινωνικῆς ἀπομόνωσης¹². Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐμπειρικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει εὐρύτερα ἀξιολογηθεῖ ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ πρωτοποριακὴ σημασία της.

Μὲ τὴ γενίκευση τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης τὸν 19ο αἰώνα, ἐξαίρετες ἐμπειρικὲς ποιοτικὲς ἔρευνες πραγματεύθηκαν τὸ ἐργατικὸ ζήτημα, καὶ εἰδικὰ τὶς συνθῆκες ἐργασίας καὶ ζωῆς τῶν ἐργαζομένων¹³.

2. Ἡ συμβολὴ πολιτικῶν παραγόντων

Ἡ ἰδέα τῆς κοινωνίας ὡς εἰδικῆς ἔννοιας ἀποσυνδεδεμένης ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση, τὴν οἰκονομία καὶ τὸ δίκαιο αὐτονομήθηκε γενικότερα μὲ τὴ συμβολὴ πολιτικῶν παραγόντων. Ὁ Π. Κανελλόπουλος, στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸ 1933 ὡς καθηγητῆς τῆς κοινωνιολογίας, ἀνέλυσε ὑποδειγματικὰ τὴν ἐπίδραση πολιτικῶν παραγόντων καὶ ἀπέδωσε γενικὰ τὴ γένεση τῆς κοινωνιολογίας στὴν ἰσχυροποιή-

11. SIR EDEN, F. M., *The state of the poor*, B&J White, London 1797.

12. Βλ. ΚΑΡΑΤΖΑ, Α. (ἐπιμ.), *Ὁ κοινωνιολόγος ὡς «δημόσιος συγγραφέας»*. Συνομιλώντας μὲ τὸν Νίκο Παναγιωτόπουλο, Ἀθήνα 2018, προλογικὸ σημείωμα, 11-14. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ «ἀόρατα» μέλη τῆς κοινωνίας ἔχει σήμερα ἀύξηθεῖ· βλ., μεταξύ ἄλλων, BURAWOJ, M., For public sociology, *American Sociological Review*, 70, 1, 2005, 4-28· SOULET, M.-H. (s./dir.), *Ces gens-là. Les sciences sociales face au peuple*, Fribourg Academic Press, Suisse, 2011.

13. Βλ., μεταξύ ἄλλων, τὰ ἔργα τοῦ Βέλγου Adolphe Quetelet (1835), τοῦ Γάλλου Pierre Le Play (1855), τοῦ Βρετανοῦ Charles Booth (1889-1903) κ.ἄ.

θεΐσα οικονομικά αστική τάξη τὸν 18ο αἰώνα, ἡ ὁποία ἐπεδίωξε νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἰδέα τοῦ κράτους μὲ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνίας, καίριο στοιχεῖο τῆς ὁποίας ἐθεώρησε τὴ φιλελεύθερη οἰκονομία¹⁴. Ὁ ἀσπὸς ἐγεννήθη ὡς ἐχθρὸς τῆς πολιτείας, εἰς τὴν συνειδητὴν δὲ ἐκδήλωσιν τῆς ἐχθρότητος ταύτης ὀφείλει τὴ γένεσίν της ἡ κοινωνιολογία... Τὴν ἔνοιαν τῆς κοινωνίας... δὲν ἀνεκάλυψε... ὁ ἄνθρωπος κινήσει... ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ὅπως ζητήση καὶ γνωρίση τὴν ἀλήθειαν»¹⁵.

Ἡ ἐπικέντρωση στὸν πολιτικὸ παράγοντα καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ ἀστοῦ ἦταν ἀναπόφευκτη λόγω τοῦ ἐπιλεγέντος θέματος, διότι, ὅπως ἐλέγχθη, τὸ «κοινωνικὸ» ὡς τέτοιο αὐτονομήθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης μὲ σκοπὸ τὴ γνώση τῆς ζωῆς τῶν φτωχῶν ἐργατῶν, δηλαδὴ μιὰ γνώση καθαρὰ ἐπιστημονική.

B. Ἡ γένεση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας

1. Πρώτη συγκρότηση τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστημονικοῦ κλάδου

Ἡ γένεση τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης –ἀνεξάρτητης ἀπὸ ἄλλες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες–, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὸ σύνολό τους, ὀριοθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιμελῆ συγκρότηση ἑνὸς νέου πεδίου ἔρευνας. Ἀσχέτως ἐπὶ μέρους διαφορετικῶν ἀντιλήψεων συγκεκριμενοποιεῖται τὸ ἀντικείμενό της, θεσμοποιεῖται ἡ πανεπιστημιακὴ ἀναγνώρισή της, αὐξάνονται οἱ ἐπιστημονικὲς ἐταιρεῖες καὶ τὰ περιοδικὰ της. Χωρὶς νὰ θεωρηθοῦν θεμελιωτὲς τῆς κοινωνιολογίας, εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ Γερμανοὶ Ferdinand Tönnies, George Simmel, Max Weber καὶ ὁ Γάλλος Émile Durkheim ὑπῆρξαν περίπου τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο οἱ πρωτεργάτες τοῦ κλάδου καὶ διεμόρφωσαν τὴ βάση τῆς ταυτότητάς του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη ἐγεννήθη στὴν ἡπειρω-

14. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Ἡ κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσίν της ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες, 27 Ἀπριλίου 1933, Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, 4, 1933, 371-386.

15. Αὐτόθι, 374-375.

τική¹⁶ Ευρώπη, από τις άπαρχές της όμως χαρακτηριζόταν έπιστημολογικά όχι ως ένιατος αλλά ως πλουραλιστικός τρόπος γνώσεως, γεγονός που συνδεόταν, αλλά όχι μόνο, με τή διαφορά γερμανικής και γαλλικής Σχολής¹⁷. Στη συνέχεια ή κοινωνιολογία αναπτύχθηκε προοδευτικά σε άλλες περιοχές και ήπειρους, ή ύπαρξη πάντως πολλαπλών διαφορετικών Σχολών είναι μόνο γενικό χαρακτηριστικό της.

2. Σύνδεση τής πρώιμης κοινωνιολογίας με τες φυσικές έπιστημες

Με άφετηρία τò σημαντικό έργο του Auguste Comte που θεώρησε τήν «κοινωνική φυσική» ως κορωνίδα όλων τών έπιστημών ταγμένη στην αναδιοργάνωση τής κοινωνίας¹⁸, αναπτύχθηκε ή απόπειρα έφαρμογής στην κοινωνιολογία τής οργανικής θεωρίας, του κοινωνικού δαρβινισμού και κυρίως τής εξέλιξηαρχίας. Πρωταγωνιστής σ' αυτήν τήν απόπειρα ύπηρξε ό Herbert Spencer¹⁹, ό όποιος έβλεπε τήν κοινωνία κατ' αναλογία προς βιολογικό οργανισμό και ως βάση τής εξελικτικής της θεώρησης έθεσε τόν πρωτόγονο άνθρωπο· αλλά, όπως όξυδερκώς παρατήρησε ό Π. Κανελλόπουλος, έάν έλάμβανε ύπ' όψη του τόν εξελιγμένο άνθρωπο ή θεωρία του θά ήταν ανεφάρμοστη²⁰. Σε διαφορετικό πλαίσιο κινήθηκε ό Vilfredo Pareto με τή θεώρηση τών λογικών πράξεων ως μέσου πρόσφορου για τήν επίτευξη ένός σκοπού, οι όποιες είναι έφαρμοστέες όχι μόνο στην οικονομική έπιστήμη

16. Λέγω «ήπειρωτική», διότι στη Μ. Βρετανία έπεκράτησε μιá ιδιόρρυθμη κατάσταση, βλ. ROCQUIN, B., *Une sociologie sans sociologues? Les Britanniques en quête d'une discipline (1904-1914)*, Université de Bordeaux 2014. Βλ. και CUIN – GRESLE – HERVOUET, *Histoire de la sociologie*, ό.π. (ύποσημ. 7), 93-95.

17. BERTHELOT, J.-M., *La construction de la sociologie*, ⁶2008, 31.

18. COMTE, A., *Système de politique positive* (1851-1854), 3, Paris 1970.

19. SPENCER, H., *Principles of sociology* (1876-1894), 3, New York 1925-1929.

20. Για τήν κριτική προσέγγιση βλ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Ιστορία και κριτική τών κοινωνιολογικών θεωριών*, Μέρος πρώτον, Α', έν Αθήναις 1929, 136 έπ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η κοινωνία τής έποχής μας. Κριτική τών συστατικών αυτής στοιχείων*, Αθήναι 1932, 16, 20.

άλλα και στην κοινωνιολογία²¹. Και ναί μὲν ἀργότερα ἐθεμελίωσε τὴ διάκριση τῶν δύο ἐπιστημῶν, ἀλλὰ ἐπεδίωξε νὰ προσδώσει στὴν κοινωνιολογία χαρακτήρα θετικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸ πρότυπο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ αὐτὴ ἡ μονομέρεια ἐστέρησε τὸ ἔργο του ἀπὸ εὐρεία ἀπήχηση. Ἐν τούτοις πρόσφατα ἀνασύρθηκε τὸ ἔργο του ἀπὸ τὴ λήθη καὶ τονίσθηκε ἡ γενικὴ σημασία τῆς διάκρισης λογικῶν καὶ μὴ λογικῶν πράξεων²², καὶ εἰδικὰ ἡ ἐπισήμανση τοῦ Pareto ὅτι μιὰ πράξις δὲν εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ λογικὴ ἢ μὴ λογικὴ, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς γνώσεις τοῦ «πράττοντος». Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ ὡς παραδείγματος τῶν Ἑλλήνων ψαράδων τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἔκαναν θυσία στὸν Ποσειδῶνα θεωρώντας τὴν ὡς μέσο ἀπαραιτήτου, ἐνῶ εἶναι ἄχρηστο, καὶ ἐπομένως ἡ πράξις τους ἦταν μὴ λογικὴ²³.

Στὴν πρακτικὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διατυπώνονται ὀρισμένες βασικὲς ἔννοιες πρόσφορες σὲ μετρήσεις ἢ εἶναι a priori κατασκευεῦς καὶ τὰ συμπεράσματα ἐκφράζονται γενικὰ σὲ μαθηματικὴ μορφή. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ κοινωνιολογία εἶναι ξένη πρὸς τὶς διαδικασίες αὐτές.

3. Ὁρισμὸς τῆς κοινωνιολογίας

Μὲ βάση τὶς προκαταρκτικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις μπορῶ νὰ ἀντιμετωπίσω τὴν πρόκληση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς κοινωνιολογίας. Λέγω «πρόκληση», γιατί κατὰ κανόνα ἡ κοινωνιολογία ὀρίζεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν κάθε κοινωνιολόγο, ἐν ἐπιγνώσει ἢ ὄχι ὅτι εἶναι σχετικὸς²⁴. Προσωπικὰ θεωρῶ χρῆσιμο νὰ δώσω ἕναν πρῶτο στοιχειώδη ὀρισμό, ποὺ ἀναφέρεται στὸ καίριο γεγονός ὅτι ἡ κοινωνιολογία μελετᾶ μὲ ἐπιστημονικὴ πρόθεση τὸ κοινωνικὸ στοιχείο ὡς τέτοιο. Στὸν πλήρη ὀρισμὸ τῆς ἡ κοινωνιολογία εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἐπιστήμη ποὺ ἀναλύει καὶ κατανοεῖ τὶς σχέσεις, τὶς ἐξελίξεις

21. PARETO, V., *Trattato di sociologia generale*, Firenze 1916. Γαλλικὴ ἔκδοση: *Traité de sociologie générale*, 2, Paris 1917.

22. BOUVIER, A. (s./dir.), *Pareto aujourd'hui*, Paris 1999.

23. PARETO, ὁ.π. (ὑπόσημ. 21), § 150.

24. Στὴ Μ. Βρετανία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1905 καὶ 1907 προτάθηκαν 61 ὀρισμοὶ τῆς κοινωνιολογίας! [Βλ. CUIN – GRESLE – HERVOUET, *Histoire de la sociologie*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 7), 95, μὲ παραπομπὴ στό: ABRAMS, PH., *The origins of British Sociology 1834-1914*, Chicago 1968].

καί τούς θεσμούς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μέ κριτικό πνεῦμα βασιζόμενο σέ διαλογική ἐπικοινωνία προσώπων. Ὁ ὀρισμός αὐτός ἐμπνέεται κυρίως ἀπό αὐτόν τόν ὁποῖον ἐδημοσίευσε τὸ 1938 στὰ ἀγγλικά ὁ ἐμβριθῆς ἀλλὰ παραγνωρισμένος Γερμανός κοινωνιολόγος – αὐτοεξόριστος ἐπὶ ναζισμοῦ στή Μ. Βρετανία– Albert Salomon²⁵. ἀναφέρεται κυρίως στὰ πολύμορφα ἀντικείμενα τῆς κοινωνιολογίας καί θίγει μιὰ σημαντική μεθοδολογική τῆς πλευρά: περιλαμβάνει, πρῶτον τὴν ὑπὸ τοῦ Simmel ὀνομασθεῖσα τυπική κοινωνιολογία τῶν ἀνθρωπίνων διατομικῶν σχέσεων, δεῦτερον τὴν ἀνάλυση καί τὴν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν διαδικασιῶν, τρίτον τὴν περιγραφή καί τὴν κατανόηση τῆς δομῆς καί τῆς λειτουργίας θεσμῶν (πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, νομικῶν κ.ἄ.).

Ἡ ἀναφορά στὸν ὄρο «κατανόηση» παραπέμπει στὴ συγκρότηση τῆς κοινωνιολογίας ὡς «κατανοούσας ἐπιστήμης», ἡ σημασία τῆς ὁποίας θὰ ἀναπτυχθεῖ στὴ συνέχεια. Ὁ δοθεὶς ὀρισμός συμπληρώνεται ἀκροθιγῶς περικλείοντας ἄλλους δύο σταθμούς στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας ποὺ θὰ ἀναφεροῦν σὲ ἄλλο πλαίσιο, ἀφ' ἑνὸς «τὸ ἀνοιγμά» τῆς στὴν κοινωνικὴ παραγωγή γνώσης μέσφ σχέσεων προσώπων καί ἀφ' ἑτέρου τὴ θεμελίωση τῆς κριτικῆς παραμέτρου τῆς στὴν κοινωνικὴ πράξη τῆς ἐπικοινωνίας.

4. Ἀντικείμενα καί μέθοδοι τῆς κοινωνιολογίας

α. Στὸ θέμα αὐτὸ θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθῶ στὸν Π. Κανελλόπουλο ὄχι μόνο διότι ἀνέλυσε μέ κριτικὴ ὀξυδέρκεια τοὺς κλασικοὺς πρωτεργάτες τῆς κοινωνιολογίας, τὸ ἔργο τῶν ὁποίων συναρτᾶται μέ τὶς νεότερες ἐξελίξεις τῆς, ἀλλὰ καί διότι ἔχει διατυπώσει συχνὰ πρωτότυπες ἰδέες οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδεικνύονται σύγχρονες καί καθιστοῦν καί τὸ ἔργο του σύγχρονο. Ἔτσι στὸ πρῶμο, δημοσιευθὲν ἤδη τὸ 1926 καί πάντοτε ἐπίκαιρο ἔργο του, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς κοινωνιολογίας*²⁶, προσδιορίζει μὲν ὡς γενικὸ ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας –ἀκολουθῶν τὸν Max Weber–

25. SALOMON, A., Sociology and sociologism, *Journal of Social Philosophy* 3, 1938, 210 ἐπ. Μόλις τὸ 2008 τὰ ἔργα του ἐκδόθηκαν στὰ γερμανικά: GOSTMANN, P. – WAGNER, G. (Hrsg.), Albert Salomon, *Werke, Band 2: Schriften 1934-1942*, 127 ἐπ.

26. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς κοινωνιολογίας*, ἐν Ἀθήναις 1926, 10-11.

τὴν δράσιν («ὅ,τι γίνεται, ὅ,τι ἐκδηλοῦται ὡς δράσις»), ἀλλὰ προσθέτει «ἢ καὶ ὅ,τι... εἶναι δυνατὸν νὰ προμηνύσῃ δράσιν τινά». Ἡ προσθήκη αὐτὴ ὑπῆρξε ἐνορατικὴ διότι πρόσφατα «ἡ κοινωνιολογία τῶν δυνατοτήτων» ἀναγνωρίσθηκε ὡς σημαντικὴ παράμετρος τῆς κοινωνικῆς ἔρευνας²⁷. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ δράση ὡς γενικὴ ἔννοια –συνεχίζει–, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ παράλειψη ἢ ἀνοχή, «δὲν ἐρευνᾶται ἐν τῇ σχέσει πρὸς ἑαυτὴν καὶ μόνην..., ἀλλ' ἐν τῇ σχέσει τῆς πρὸς τὴν δράσιν ἄλλων», δηλαδὴ πρόκειται γιὰ κοινωνικὴ πράξι (soziales Handeln), μὲ τὴν ἔννοια, ὅπως προσδιορίζει ὁ M. Weber²⁸, ὅτι αὐτὴ νοηματοδοτεῖται μέσῳ τῆς διυποκειμενικότητος.

Στὴ συνέχεια, δεχόμενος τὴ θεμελιώδη διάκριση τοῦ F. Tönnies μεταξὺ κοινωνίας καὶ κοινότητος²⁹, τὴν ἀναλύει μὲ παραδειγματικὴ σαφήνεια³⁰ καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μὲν κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ δράσεις ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη κοινωνικῆς συμβίωσης καὶ ἐκδηλώνεται κατ' ἐξοχὴν στὸ κράτος, ἐνῶ τὴν κοινότητα συνιστοῦν δράσεις ποὺ δημιουργοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν φυσικὰ ἢ παραδοσιακὰ κληροδοτούμενο ἢ ἀποκτώμενο («σύνδεσμο»). Κεντρικὰ παραδείγματα κοινότητος εἶναι ἡ οἰκογένεια ἀλλὰ καὶ τὸ ἔθνος, ὅπως ἰδιαίτερα τονίζει ὁ Π. Κανελλόπουλος: ὅμως τὸν αἰσθηματικῶς ἢ συγκινητικῶς δημιουργούμενο σύνδεσμο, κατ' ἐξοχὴν τὴ φιλία, ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς Θεόν, ἥρωα, διδάσκαλο σχέση, δὲν ἐντάσσει στὸ πλαίσιο τῆς κοινότητος, ἀλλὰ σὲ μιὰ τρίτη κατηγορία, τὸν

27. TARANTINO, C. – GIVIGLIANO, A. (dir.), *La possibilità sociale*, Macerata 2014 (γαλλικὴ ἔκδοση: TARANTINO, C. – PIZZO, C., *La sociologie des possibles*, Éd. Mimesis, 2015).

28. WEBER, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1. Teil (1921), Kap. 1, Tübingen 1972, 1 ἐπ.

29. TÖNNIES, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (1926), Darmstadt 2005. Ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀντικειμενικὴ ἢ ἔννοια τῆς κοινότητος ἔδωσε μὲν λαβὴ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ γερμανικοῦ νεορομαντισμοῦ καὶ στὴν καταχρηστικὴ φυλετικὴ ἐπίκλησή του ἐπὶ ναζισμοῦ, ὅπως ἐτόνισε ὁ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΡΟΣ (*Μαθήματα γενικῆς κοινωνιολογίας*, Α', Ἀθῆναι 1974, 74), ἀλλὰ ἡ σημασία τῆς διάκρισης εἶναι διαχρονικὴ καὶ δὲν παραγνωρίζεται.

30. Βλ. καὶ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 20), 70 ἐπ.

«δεσμὸν» (Bund)³¹, ἀκολουθῶν τὸν κοινωνιολόγο Schmalenbach³². Περαιτέρω, πρωτοτυπώντας ἀναγνωρίζει καὶ τὸ Ἄτομο, τὸ Ἐγὼ «ἐν τῇ πρὸς ἑαυτὸ σχέσῃ αὐτοῦ», ὡς πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦν τὴ γένεσή τους οἱ τρεῖς κατηγορίες καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνιολογία πρέπει νὰ ἐρευνᾷ καὶ τὴ δράση τοῦ καλλιτέχνου καὶ γενικὰ τῶν ἀτόμων-δημιουργῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς³³. Ἡ τότε ὀριακὴ αὐτὴ προσωπικὴ θεώρηση «συναντήθηκε» μὲ παραπλήσια ἀντίληψη τοῦ A. Salomon ὅτι τὸ «πρόσωπο-εἶναι» (Person-Sein) δὲν εἶναι ἀφηρημένη ὀρθολογιστικὴ ἀλλὰ συγκεκριμένη καὶ πραγματικὴ ἔννοια, καὶ ἡ κοινωνιολογία ἔχει ὡς ἀποστολή, μεταξὺ ἄλλων, νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐμπειρικὴ βᾶση μιᾶς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου³⁴. Στις ἀτομιστικὲς κοινωνίες τοῦ σήμερα μὲ τις προβληματικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς, «ὁ homo sociologicus», ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980, ἔχει ἀντιπαρατεθεῖ στὸν «homo economicus» ἀπὸ τὴν κίνηση MAUSS³⁵ καὶ γενικὰ τὸ ἄτομο ἔχει «προαχθεῖ» σὲ ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας ἀπὸ διάφορες σκοπιές, ὡς ἐνδοσκοπικὸ (reflective), «πολλαπλὸ» (plural), ἐξατομικευμένο (individualised) ἢ ἄτομο μὲ ἰδιαίτερη ταυτότητα³⁶. Οἱ ἐξελιξίσεις αὐτὲς –μὲ

31. Αὐτόθι, 72 ἐπ.

32. SCHMALENBACH, H., Die soziologische Kategorie des Bundes, στὸ: *Die Dioskuren*, 1, 1922, 35 ἐπ., ἰδίως 44 ἐπ.

33. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Περὶ τῶν μεθόδων τῆς κοινωνιολογίας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 26), 16-17.

34. SALOMON, *Werke*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 25), 139-140.

35. Homo economicus ou homo sociologicus?, *Bulletin du MAUSS*, 22, juin 1987. Ὁ N. Elias ἀρνεῖται νὰ δεχθεῖ ἕναν «homo sociologicus» (βλ. N. ELIAS, Was ist Soziologie? (1970), *Gesammelte Schriften*, 5, Amsterdam 2006, 159), πάντως στὸ ἔργο του *Ἡ κοινωνία τῶν ἀτόμων* (*Die Gesellschaft der Individuen*, Amsterdam 2017), ὁ N. Elias ἀναλύει τὴν ἀτομιστικὴ ἀπομόνωση ὡς φαινόμενο κυρίως τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν· βλ. 130 ἐπ., 158-159.

36. Γιὰ μιὰ συνολικὴ ἐποπτικὴ εἰκόνα βλ. MARTUCELLI, D. – DE SINGLY, F., *Les sociologies de l'individu*, Paris 2009· CORCUFF, P. – LE BART, C. – DE SINGLY, F., *L'individu aujourd'hui. Débats sociologiques et contrepoints philosophiques*, Rennes 2010· LE BART, C., *L'individualisation*, Paris 2008· DE SINGLY, F., *Double Je. Identité personnelle et identité statutaire*, Paris 2017· TARRAGONI, F., *Sociologies de l'individu*, Paris 2018.

προσεγγίσεις ιστορικές³⁷ – χαρακτηρίζονται ως θετικές³⁸ ή αρνητικές³⁹ ή διττώς⁴⁰.

Τελικά, σὲ ἀπλή διατύπωση, ἡ κοινωνιολογία ἔχει ὡς ἐρευνητικὸ ἀντικείμενο πάσης φύσεως κοινωνικὲς δράσεις ἀτόμων ἢ ομάδων (ὀποιωνδήποτε, μόνιμων ἢ ἐλάχιστης διάρκειας), τοὺς θεσμούς, ἰδιωτικούς καὶ κρατικούς, τὴν ἴδια τὴν Πολιτεία, τὶς διεθνεῖς σχέσεις ὡς σχέσεις ἀλληλοδράσης καὶ ἀλληλεξάρτησης⁴¹ καὶ ἀκόμη ἐνδεχομένως τὰ ἄτομα καθ' ἑαυτά.

β. Ὡς γνωστόν, κάθε ἐπιστήμη ὀρίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς μεθόδους της, δηλαδή τὶς διανοητικὲς ὁδοὺς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχεται κάθε γνώση. Μόνον ὁ V. Pareto, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γνωστό, ἀρνήθηκε τὴ σημασία τῶν μεθόδων καὶ ἀπέδωσε ἀποκλειστικὴ σημασία στὸν σκοπὸ, δηλαδή στὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας, καὶ ὁρθὰ ὁ Π. Κανελλό-

37. ELIAS, N., *Die Gesellschaft der Individuen*, ὁ.π. (ὕποσημ. 35)· TAYLOR, C., *Sources of the self: The making of modern identity*, Harvard University Press, 1989· CASTEL, R. – HAROCHE, C., *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi. Entretiens sur la construction de l'individu moderne* (2001), Paris 2003.

38. GIDDENS, A., *Modernity and self-identity. Self and society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991· DE SINGLY, F., *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune* (2000), Paris 2003· Ο ΙΔΙΟΣ, *Les uns avec les autres. Quand l'individualisme crée du lien* (2003), Paris 2005· ELSTER, J. (ed.), *The multiple self*, Cambridge 1985· DUBET, F., *Sociologie de l'expérience*, Paris 1994.

39. SENNETT, R., *The fall of public man* (1974), New York 1992· EHRENBURG, A., *La fatigue d'être soi. Dépression et société*, Paris 1998· BECK, U., *Risikogesellschaft*, Frankfurt a. M. 1986· Ο ΙΔΙΟΣ, *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Frankfurt a. M. 2008· HONNETH, A., *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt a. M. 1992· CORCUFF, P. – ION, J. – DE SINGLY, F., *Politiques de l'individualisme. Entre sociologie et philosophie*, Paris 2005· LAHIRE, B., *L'homme pluriel. Les ressorts de l'action* (1998), Paris 2005.

40. KAUFMANN, J.-C., *Ego. Pour une sociologie de l'individu*, Paris 2001· Ο ΙΔΙΟΣ, *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Paris 2004· BOURDIEU, P., *Le sens pratique*, Paris 1980· Ο ΙΔΙΟΣ, *Méditations pascaliennes*, Paris 1997· BOLTANSKI, L., *L'amour et la justice comme compétences*, Paris 1990.

41. DEVIN, G., *Sociologie des relations internationales* (2002), Paris ⁴2018, 7 ἐπ.

πουλος εξέφρασε την άπορία του γι' αυτήν την άποψη⁴². Στην κοινωνιολογία ή πολυμορφία τῶν αντικειμένων της αντιστοιχεί στην ποικιλία τῶν μεθόδων και έπομένως ή έπιλογή τῆς μεθόδου έξαρτᾶται από τὸ έκάστοτε έρευνητικὸ αντικείμενο. Στὸ μεθοδολογικὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξε συναινετικὰ ή γερμανικὴ κλασικὴ αντιπαράθεση τοῦ θετικισμοῦ⁴³, και αὐτὸ εἶναι σήμερα γενικὰ ἀποδεκτό. Πάντως, ὅπως έπισημαίνεται⁴⁴, δὲν ἔχει ἐκλείψει ὁ λεγόμενος «μεθοδολογικὸς έπιστημονισμός», ή τάση νὰ ἀνάγεται ή έπιλογή μιᾶς μεθόδου σὲ ἀποκλειστικὸ στοιχεῖο έπιστημονικότητας, δηλαδή, ἀντὶ νὰ θεωρεῖται ή μέθοδος ὡς μέσο στην ἐπιδίωξη ἑνὸς σκοποῦ, νὰ τῆς ἀποδίδεται δεδομένη δυνατότητα ἐπίτευξης τοῦ σκοποῦ, φαινόμενο πὸ συναντᾶται κυρίως στὶς ποιοτικὲς έρευνες και προωθείται ἀπὸ τὴν αὐτοαποκαλούμενη «ποιοτικὴ μεθοδολογία».

5. Πρωταρχικὲς κατηγορίες: Κοινωνία-«κοινωνικὸ» και ἄτομο-«ἀτομικὸ»

Ἡ κοινωνιολογία εἰσῆλθε ἤδη στὸν δεῦτερο αἰῶνα ὕπαρξής της και ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσης τῶν πρωταρχικῶν κατηγοριῶν της, κοινωνίας-«κοινωνικοῦ» και ἀτόμου-«ἀτομικοῦ», προσδιορισμὸς πὸ δὲν εἶναι ἄμοιρος συνεπειῶν, έξακολουθεῖ νὰ έρευνηται.

α. Τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας ἔχει ἱστορικὰ έρευνησει ὁ Norbert Elias και ἔχει διαπιστώσει ὅτι ἀρχικὰ ή λέξη ἀναφερόταν σὲ ποικίλες συγκεκριμένες εἰδικὲς ομάδες ἀνθρώπων –π.χ. τοὺς συνοδοὺς ταξιδιοῦ ἑνὸς φεουδάρχη– και μόλις τὸν 18ο αἰῶνα ἀπέκτησε γενικὴ σημασία με τὴν ἀνθιση τῆς ἀστικῆς τάξης, έξ οὗ και ή ἔκφραση «ἀστικὴ κοινωνία» (bürgerliche Gesellschaft)⁴⁵. Πρόσφατα ὁ διακεκριμένος σύγχρονος κοινωνιολόγος τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης Axel Honneth έπεσήμανε ὅτι ὁ Ἔγκελς, με τὸν ἀόριστο ὄρο «Sittlichkeit» (ἠθικότητα), προσδιόρισε κατ' οὐσίαν τὸ «κοινων-

42. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς κοινωνιολογίας*, ὅ.π. (ὑποσημ. 26), 4.

43. ADORNO, T. – POPPER, K. – DAHRENDORF, R. – HABERMAS, J. – ALBERT, H. – PILOT, H., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* (1962), Darmstadt/Neuwied⁶1978.

44. MESSU, ὅ.π. (ὑποσημ. 2), 80-90.

45. ELIAS, *Was ist Soziologie?*, ὅ.π. (ὑποσημ. 35), 256-257.

νικό» ως έννοια περικλείουσα τις μορφές ζωής που διαρθρώνουν τη σχέση του Έμεϊς με αυτήν του Έγώ, οι όποιες, κατά τη συντηρητική αντίληψη, υπάρχουν ως συνεργατικές μορφές ζωής, ωστόσο είναι δεκτικές και κριτικής αντίληψης ως πηγής συγκρούσεων⁴⁶. Τελικά ο Έγκελος προσδιορίζοντας το «κοινωνικό» ως γενική έννοια το αντιπαρέβαλε με την «κοινωνία» ως άπλο τμήμα του, ως ενδιάμεση έννοια μεταξύ της οικογένειας και του κράτους.

β. Όσον αφορά τη σχέση κοινωνίας και άτομου, ο Π. Κανελλόπουλος, στη μελέτη του *Ο άνθρωπος και η κοινωνία*, παρατηρεί στις όξυδερκείς επιστημάνσεις του ότι μόνο ο άνθρωπος είναι «συλληπτή πραγματικότητας», ούτε το άτομο ούτε η κοινωνία είναι εξωτερικές πραγματικότητες, και (όρθότερον μάλλον θά ήτο, εάν εγκατελείπομεν τους όρους αυτούς και μετεχειριζόμεθα τους όρους “κοινωνικόν” και “ατομικόν”, εν επιγνώσει ότι στην πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νά εἶναι ἀπλῶς κοινωνικόν και ἀπλῶς ατομικόν)⁴⁷. Στην εξέλιξή της η κοινωνιολογική σκέψη συχνά τονίζει ότι οι κοινωνίες καθ’ ἑαυτές και τὰ μορφώματά τους εἶναι ἀφαιρέσεις και γενικεύσεις παρατηρήσεων πού ἔγιναν σέ ἄτομα⁴⁸, δέχεται πάντως τις έννοιες τῆς κοινωνίας και τοῦ ἀτόμου.

Στήν κριτική και ὑπέρβαση τῆς ἀντίθεσης σημαντική εἶναι ἡ συμβολή τοῦ N. Elias, πού, στό πνεῦμα τοῦ ὕστερου Wittgenstein⁴⁹, ἐπεσήμανε, ἀπό φιλοσοφικῆς-γλωσσολογικῆς ἀπόψεως, τὰ λεγόμενα γλωσσικά παίγνια,

46. HONNETH, A., *Leiden an Unbestimmtheit*, Leipzig 2001 (μελέτη ἐκδοθεῖσα και γαλλικά με τόν τελείως διάφορο –διευκρινιστικό– τίτλο *Les pathologies de la liberté. Une réactualisation de la philosophie du droit de Hegel*, Paris 2008). Σημασία ἔχει, κατά τόν Honneth, ὅτι τὸ «κοινωνικό» ὡς εὐρύτατη έννοια προσφέρεται και σέ ἀνάπτυξη κριτικῆς. Βλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Das Recht der Freiheit: Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit*, Berlin 2011. Βλ. και CUKIER, A. – GAUDIN, O. (s./dir.), *Le sens du social, philosophie et sociologie*, Presses Universitaires de Rennes, 2017, 167.

47. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Ο άνθρωπος και η κοινωνία, Αρχεῖον φιλοσοφίας και θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν*, 2, 1931, 14-15 ἐπ.

48. Βλ. ELIAS, *Die Gesellschaft der Individuen*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 35), 130-131.

49. WITTGENSTEIN, L., *Über Gewissheit* (1950-1951), Frankfurt a. M. 1984· ο ΙΔΙΟΣ, *Philosophische Grammatik* (1932), Frankfurt 1969· ο ΙΔΙΟΣ, *The blue and brown books* (1933-1935), Oxford 1958.

δηλαδή τὸ γεγονός ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά ὡς λέξεις ὑπάρχουν οὐσίες, ἀπλῶς εἶναι ἔννοιες σχετικές, ποὺ ὀρίζονται ἢ μία σὲ σχέση μὲ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀλληλεξάρτηση εἶναι, κατὰ τὸν Elias, ἔννοια κλειδί ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμοιβαῖες σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ προσδιορίζει τὴν κοινωνία ὡς μεταβαλλόμενον ἴστων πολλαπλῶν ἀμοιβαίων ἐξαρτήσεων ποὺ συνδέουν τὰ ἄτομα μεταξὺ τους. Τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας εἶναι τὰ ἀλληλεξαρτώμενα ἄτομα⁵⁰. Τῇ συμβολῇ τοῦ Elias ὀλοκληρώνει, ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ, ἡ δημιουργικὴ σύνθεση τοῦ Jürgen. Habermas στὸ πλαίσιο τῆς θεμελίωσης τῆς κριτικῆς ὡς παραμέτρου τῆς κοινωνιολογίας.

Γ. Στάδια στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας

Στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας περιλαμβάνονται οἱ ποικίλες θεωρητικές Σχολές, οἱ μέθοδοι καὶ τὰ προγράμματα ποὺ ἐντάσσουν τὴ μελέτη τοῦ κάθε ἀντικειμένου σὲ ἓνα γενικὸ ἐξηγητικὸ πλαίσιο⁵¹ καὶ ὄχι σπάνια ἀποτελοῦν ἀυθαίρετες συνθέσεις θεωρήσεων ἢ καὶ ρητορικοὺς συγκρητισμοὺς καὶ ἀκροβατικὰ ἄλλατα⁵², δὲν εἶναι πάντως δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθοῦν στὴν παρούσα μελέτη οὔτε νὰ ἀναλυθεῖ ἡ σημαντικὴ διαφορὰ μεταξὺ θεωρητικῆς ἀντίληψης καὶ ἐμπειρικῆς ἔρευνας. Ἀπλῶς ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἐξέτασε εἰς βάθος ὁ Robert Merton⁵³, συγκεκριμένα τὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς κατὰ τὸν R. Aron «συνθετικῆς» τάσης, ποὺ κινδυνεύει νὰ ἀναλωθεῖ στὴ

50. ELIAS, *Was ist Soziologie?* (1970), ὁ.π. (ὑποσημ. 35), 152 ἐπ., 156 ἐπ.

51. Χωρὶς ἐξαντλητικὴ ἀπαρίθμηση, πρόκειται κυρίως γιὰ τὸν λειτουργισμό (B. Malinowski, R. Merton, T. Parsons), τὸν δομισμὸ (C. Lévi-Strauss, L. Althusser), τὶς συμβολικὲς διαντιδράσεις (R. E. Park, G. Mead, E. Goffman, H. Becker), τὴν ἔθνομεθοδολογία (H. Garfinkel, A. Coulon), θεωρήσεις τῶν συγκρούσεων (K. Marx, R. Dahrendorf, L. Coser, R. Collins) κ.ἄ. Γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν ρευμάτων τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας πραγματοποιεῖ τὸ δίτομο ἔργο *Σύγχρονη κοινωνιολογικὴ θεωρία* (ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Μαρία Πετμεζίδου), Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο, I (1996), II (1998).

52. Τὸ φαινόμενο ἐπισημαίνει ὁ Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ στὸ: *Σύγχρονη κοινωνιολογικὴ θεωρία*, αὐτόθι, I, πρόλογος, XII.

53. MERTON, R. K., *On theoretical sociology. Five essays, old and new*, Α' μέρος τοῦ ἔργου *Social theory and social structure* (1949), Glencoe 2¹⁹⁵⁷.

φιλοσοφία, καὶ τῆς «ἐπιστημονικῆς» τάσης, ποὺ δίνει προτεραιότητα στὶς ἐπὶ μέρους ἐμπειρικές μελέτες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ προκύψει σύλληψη κοινωνικοῦ συνόλου⁵⁴. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐξειδικιωμένων σταδίων τῆς κοινωνιολογίας εἶναι σημαντικό νὰ προταχθοῦν συνοπτικὰ οἱ σταθμοὶ ποὺ ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τομὲς στὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξή της.

1. Σταθμοὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας

Ὡς πρῶτο σταθμὸ θεωρῶ τὴ θεμελίωση ἀπὸ τὸν M. Weber τῆς κοινωνιολογίας ὡς «κατανοούσας ἐπιστήμης», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἐξηγεῖ μόνο αἰτιοκρατικὰ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἀλλὰ καὶ ἐρμηνεύει τὸ νόημά τους μὲ βάση τοὺς ἰδεοτύπους ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν κατανόηση ἐπὶ μέρους φαινομένων καὶ τὴν ὑπαγωγή τους σὲ εὐρύτερα σύνολα⁵⁵. Ὁ ἰδεατὸς τύπος (Idealtyp) εἶναι μιὰ διανοητικὴ κατασκευὴ συγκροτούμενη ἐνιαῖα ἀπὸ πολλαπλοὺς γενικοὺς ἐμπειρικοὺς κανόνες, μὲ τὴν ὁποία συγκρίνονται συγκριμμένα φαινόμενα γιὰ νὰ συναχθοῦν συστατικὰ χαρακτηριστικὰ τους⁵⁶. Οἱ ἰδεατοὶ τύποι, ὅπως τοὺς συνέλαβε ὁ M. Weber, ὡς μέσα ταξινομήσεως, ὡς κριτήρια τῆς πραγματικότητας, εἶναι ἀποσυνδεδεμένοι ἀπὸ τὴν ψυχολογίζουσα ἀντίληψη ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο Wilhelm Dilthey, πράγμα ποὺ ὀρθὰ συμπεραίνει ὁ Βασίλης Φίλιας⁵⁷. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὰ πρωτότυπη θεώρηση, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μόνο, ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Π. Κανελλόπουλος, «εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρμηθῇ ἡ κοινωνικὴ ἐπιστήμη ἐν γένει»⁵⁸.

Τὸν δεῦτερο σταθμὸ-τομὴ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν πεποίθησή μου, στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσεως, ἡ λεγόμενη φαινομενολογικὴ κοι-

54. ARON, *Dix-huit leçons*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 8), 21. Πρβλ. LAZARSPFELD, P. – ROSENBERG, M., *The language of social research. A reader in the methodology of social sciences*, 1955.

55. WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 28), 5-10.

56. WEBER, M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 2¹⁹⁵¹, 191-194.

57. ΦΙΛΙΑΣ, Β., *Κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ*, Β', Ἀθήνα 2001, 136-138. Βλ. καὶ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι., *Ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ μεθοδολογία της*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 5¹⁹⁸⁶, 160-163.

58. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν*, Ἀθήνα 1931, 159.

ωνιολογία, ή οποία θεωρεί την κοινωνία όχι ως δεδομένο σύστημα εξεταζόμενο («εκ τῶν ἔξω»), ἀλλὰ ως σύστημα σχέσεων πού παράγεται μέσω ἐπικοινωνίας καὶ ἀλληλεπιδράσεων. Πρωτεργάτης τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς τομῆς ὑπῆρξε ὁ ἀναφερθεὶς Αὐστριακὸς Α. Schütz⁵⁹, ὁ ὁποῖος ἐπραγματοποίησε τὴν πρώτη καινοτόμο ἔρευνα ἀναφερόμενη στὸν «βιόκοσμο» (Lebenswelt), στὸν ὁποῖο παράγεται καὶ ἐντάσσεται κοινωνικὰ ἡ γνώση. Μιὰ δεύτερη μελέτη ἐμπλούτισε οὐσιωδῶς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μὲ ἀναφορὰ στὸν κόσμο τῆς καθημερινῆς ζωῆς (Alltagswelt), ὁ ὁποῖος συμβάλλει στὴν κοινωνικοποίηση τοῦ κάθε ἀνθρώπου⁶⁰.

Ἐνας τρίτος σταθμὸς-τομὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας συνδέεται μὲ τὸν νεώτερο ἐκπρόσωπο τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης J. Habermas, ὁ ὁποῖος ἐπεξεργάσθηκε τὴ θεωρία τῆς «ἐπικοινωνιακῆς πράξης» (Kommunikatives Handeln)⁶¹. Αὐτὴ προσφέρεται νὰ δημιουργεῖ ἐποικοδομητικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ προσώπων, πρόσβαση στὸν βιόκοσμο (Lebenswelt)⁶² –μὲ τὶς θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς πλευρὲς του–, ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲν μὲ τὸ σύστημα ὡς θεωρία τῆς κοινωνίας ἀλλὰ χωρὶς ἀλληλεξάρτησή τους, καὶ θεμελιώνει ἐπιστημονικὰ τὴν (κοινωνικὴ) κριτικὴ⁶³.

Στὴ συνέχεια θὰ ἀναφερθεῖ συνοπτικὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας.

2. Μορφὲς ἐμπειρικῆς ἔρευνας

Μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ γένεση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας στὶς ΗΠΑ ἀκολούθησε τὴν ἐμπειρικὴ τῆς παράμετρο, φυσικὸ ἐπακόλουθο, κατὰ τὴ γνώμη μου, τῆς κρατούσας πραγματιστικῆς φιλοσο-

59. Τὴ θεώρηση αὐτὴ ἀνέπτυξε ὁ SCHÜTZ, A., *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1932), ²Wien 1960· Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Das Problem der Rationalität in der sozialen Welt*, στί: SCHÜTZ, A., *Gesammelte Werke*, 2, Den Haag 1972, 22-50.

60. BERGER, P. L. – LUCKMANN, T., *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*, New York 1966. Βλ. καὶ CORCUFF, P., *Les nouvelles sociologies. Constructions de la réalité sociale*, Paris 1995, 55-61.

61. HABERMAS, J., *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981), I, *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*· II, *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, Frankfurt a. M. ⁴1987.

62. Αὐτόθι, I, 107-113, 455-460· II, 182-228.

63. Αὐτόθι, II, VI, 229-297, 304-419, 562-594.

φίας. Ός ειδική κεντρική έκφανσή της ό συμπεριφορισμός στηρίζεται σέ μιá ρηγή θετικιστική αντίληψη τῆς έπιστήμης, με πηγές στη βιολογία και τῆ φυσιολογική ψυχολογία, που δέν προσφέρονται κατ' ούσίαν για τῆν άξι-οποίησή τους στην κοινωνιολογία⁶⁴, και όρθά ό Β. Φίλιας συμπέρανε ότι ό συμπεριφορισμός καταργεί τῆν κοινωνιολογία⁶⁵. Η κατάληξη ἦταν ένας υπερεμπειρισμός και στενές ποσοτικές-μαθηματικές προσεγγίσεις που κατακρίθηκαν ως «ποσοτικοφρενία»⁶⁶. Κατά τόν R. Aron, από τόν υπερεμπειρισμό κινδυνεύει νά διαλυθεῖ ἡ κοινωνιολογία ως έπιστημονικός κλάδος, διότι «ἡ κατανόηση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου... δέν μπορεῖ νά προκύψει από μικρῆς έμβέλειας τμηματικές έμπειρικές έρευνες»⁶⁷.

Κριτική στάση έναντι τῆς ποσοτικῆς ανάλυσης διετύπωσε και ό R. Merton, έπισημαίνοντας ότι κοινωνιολογικά ρεύματα όπως αὐτά τῶν άλληλεπιδράσεων και τῆς έθνομεθοδολογίας έχουν αποστασιοποιηθεῖ από αὐτήν⁶⁸, αλλά και αὐτός ό Lazarsfeld, που, ως διευθυντής ομάδας έπιφορτισμένης νά μελετήσει τῆν έρευνα στις κοινωνικές έπιστήμες, ἦταν αρχικά υπέρμαχος τῶν ποσοτικῶν έμπειρικῶν μελετῶν και δέχθηκε τελικά ότι ἡ ποιοτική ανάλυση εἶναι συχνά τó μόνο μέσο έπαλήθευσης όρισμένων θεωριῶν⁶⁹. Διαφωτιστικό ως πρὸς τὰ έπιστημονικά στοιχεῖα τῆς έμπειρικῆς ανάλυσης υπῆρξε ένα πεντάτομο έργο για τόν Πολωνό αγρότη μεταναστευμένο στην Εὐρώπη και στην Ἄμερική τῶν William Thomas και Florian Znaniecki, οἱ όποῖοι με βάση έμπειρικά δεδομένα ανέδειξαν τῆν άλληλεξάρτηση τοῦ ατόμου και τῆς κοινωνικῆς οργάνωσης και, ως έναν σκοπό τῆς

64. Σημαντική και όξεία κριτική στην κίνηση τοῦ συμπεριφορισμοῦ άσκησαν άφ' ενός ό Αὐστριακός κοινωνιολόγος A. Schütz, αὐτοεξορισθεῖς στις ΗΠΑ λόγω ναζισμού (βλ. και τó μετὰ τόν θάνατό του έκδοθέν συνθετικό έργο *The phenomenology of the social world*, Evanston 1967) και άφ' έτέρου ό P. BOURDIEU (*Choses dites*, Paris 1987).

65. ΦΙΛΙΑΣ, *Κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ*, ό.π. (ύποσημ. 57), 450-456.

66. SOROKIN, P., *Fads and foibles in modern sociology and related sciences*, Chicago 1956.

67. ARON, R., *Études sociologiques*, Paris 1988, 21.

68. MERTON, R. K., *Sociology of knowledge*, στó: GURVITCH, G. – MOORE, W. E. (eds.), *Twentieth century sociology*, New York 1945, 366 έπ.

69. LAZARSFELD, P. F., *Theory and method in social sciences*, New Jersey 1967.

ἐμπειρικῆς κοινωνιολογίας, τὴν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς μιᾶς δεδομένης κοινωνικῆς ομάδος στὸ σύνολό της⁷⁰.

3. Κοινωνιολογία καὶ γνώση

Μιὰ σημαντικὴ παράμετρο στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας ἀποτελεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζει ἡ γνώση στὴν κοινωνία, ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσης.

α. Γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης

Τὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσης ὡς ἔκφραση δημιούργησε πρῶτος ὁ Ἀμερικανὸς φιλόσοφος καὶ κοινωνιολόγος William James⁷¹ καί, μὲ μία φραστικὴ διαφορὰ ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια προσέγγιση, ὁ Γερμανὸς W. Jerusalem⁷². Οὐσιαστικὸς θεμελιωτὴς τῆς στὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὑπῆρξε ὁ Max Scheler⁷³, ὁ ὁποῖος διετύπωσε τὶς ἔννοιες καὶ μεθόδους τῆς καὶ ἀνέλυσε τὴ σχέση κοινωνικῶν ομάδων καὶ θεσμῶν μὲ τὶς διάφορες μορφές γνώσης. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴ συμβολὴ τοῦ Karl Mannheim⁷⁴, ἡ θεώρησή του ἔχει ἐγγενεῖς ἀδυναμίες

70. THOMAS, W. – ZNANIECKI, F., *The Polish peasant in Europe and America*, Boston 1918.

71. JAMES, W., *Sociology of knowledge*, Papers, Harvard University, May 2, 1909.

72. JERUSALEM, W., *Die Soziologie des Erkennens*, *Die Zukunft*, 67, 1909, 236-246. Ὁ Jerusalem διατύπωσε μιὰ κοινωνιολογία τῆς γνωσιολογίας ποὺ κατ' οὐσίαν ταυτίζεται μὲ τὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσης, ἄποψη ποὺ δέχεται ὁ Ν. ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (στὸ σημαντικὸ ἔργο του *Γνώση, μέθοδος καὶ κοινωνικὴ πράξη*. Ἀπὸ τὴ γνωσιοθεωρία στὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσης, Ἀθήνα 2015, 196, 199) χαρακτηρίζοντας τὴν κοινωνιολογία τῆς γνώσης ὡς κοινωνιολογικὴ γνωσιοθεωρητικὴ (=γνωσιολογικὴ) ὀπτική. Τὸν ἴδιο ὄρο (Erkennen) χρησιμοποίησε στὴν πρώτη μελέτη του τὸ 1921 ὁ M. SCHELER (*Die positivistische Geschichtsphilosophie des Wissens und die Aufgaben einer Soziologie der Erkenntnis*, *Kölner Vierteljahreshefte für Sozialwissenschaften*, 1, 1921, 22 ἐπ.) καὶ ἔλαβε χώρα διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Jerusalem.

73. SCHELER, αὐτόθι· Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Probleme einer Soziologie des Wissens* (1924) στὸ: SCHELER, M. (Hrsg.), *Die Wissensformen und die Gesellschaft*, Bern – München 1960, 15-190.

74. MANNHEIM, K., *Ideologie und Utopie* (1929), Frankfurt a. M. ⁵1969· Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Wissenssoziologie* (1931), στὸ: VIERKANDT, A. (Hrsg.), *Handwörterbuch*

καί αντιφάσεις καί ἔχει ὑποστῆ θεμελιακή κριτική, ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ. Στὴ γένεση τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης συνέβαλε, κατὰ τὴν πεποίθησή μου, ἡ κίνηση ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνος, μὲ πρωτοβουλία τοῦ F. Tönnies, ἐστόχευε στὸ νὰ «ἀνοιχθεῖ» ἡ θεωρητικὴ κοινωνιολογία στὴν «κοινωνία», στὴ συστηματικὴ κοινωνικὴ παρατήρηση, παράμετρο ἐγγενῶς ἀναγκαία τῆς κοινωνιολογίας, γνωστὴ ὡς κοινωνιογραφία (Soziographie). Τὸ ἀντικείμενό της διέφερε μὲν ἀπὸ αὐτὸ τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης, ἀλλὰ, ἐπειδὴ συνίστατο στὸ νὰ συγκεντρῶναι ὕλικό ποὺ νὰ ἀποδίδει πιστὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά, προσφερόταν νὰ ὑποβοηθήσει τὴν ἔρευνα τῆς γνώσης μέσῳ τῆς σχέσης της μὲ τὴν κοινωνία. Χαρακτηριστικὸ ἐπιβεβαιωτικὸ γεγονός ἐπῆρξε ἡ ὑποδειγματικὴ συλλογικὴ ἔρευνα τῆς κατάστασης τῶν ἀνέργων στὸ αὐστριακὸ βιομηχανικὸ χωριὸ Marienthal, πραγματοποιηθεῖσα τὸ 1933 μὲ τὰ μέσα συγχρόνων ἐρευνητικῶν μεθόδων⁷⁵.

Ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσης ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καί τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γνώση διαρκῶς αὐξάνει ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὄχι μόνον τῶν κοινωνιολόγων ἀλλὰ καί τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας ποὺ σήμερα συχνὰ περιγράφεται ὡς «κοινωνία τῆς γνώσης» (Wissensgesellschaft)⁷⁶. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σύγχρονης κοινωνίας συνετέλεσε ἀποφασιστικά, μὲ πρωτεργάτη τὸν Daniel Bell, στὸ νὰ ὀνομασθεῖ «μεταβιομηχανικὴ κοινωνία»⁷⁷, ἡ ὁποία ἐδράζεται στὶς σημερινὲς ἐπαναστατικὲς ἐξελίξεις κυριαρχούμενες ἀπὸ τὶς τεχνολογίες τῆς πληροφορικῆς καί τὴν τεχνο-επιστήμη τῆς οἰκονομίας, μὲ ἐπιδράσεις στὴν πολιτικὴ καί στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο⁷⁸.

Κοινωνιολογικὲς ἔρευνες δημοσιεύονται σὲ ποικίλα ἑτερογενῆ θέματα ποὺ ἀφοροῦν γενικὰ τὴν παραγωγή τῆς γνώσης, τὶς προϋποθέσεις, τοὺς

der Soziologie, Stuttgart 1931, 659-680· Auswahl aus dem Werk (Hrsg.), v. Kurt H. Wolff, Neuwied ²1970.

75. JAHODA, M. – LAZARSFELD, P. F. – ZEISEL, H., *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch* (Wien 1933), Frankfurt a. M., ²⁶2018. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ F. Tönnies στὴν ἀναφερθεῖσα κίνηση κοινωνιογραφίας βλ. ὁ.π. (ὑπόσημ. 29), 12-13.

76. MAASEN, S., *Wissenssoziologie* (2009), Bielefeld ³2012, 77 ἐπ.

77. BELL, D., *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*, London 1974.

78. Βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Δ., *Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη κοινωνιολογία*, Ἀθήνα ²2014, 563 ἐπ.

τρόπους εισδοχής και ενσωμάτωσής της στην κοινωνία. Τελικά η γνώση ως έννοια έχει αποκτήσει κεντρική σημασία στην κοινωνιολογία αλλά και εκτός αυτής, σε άλλες επιστήμες (πολιτειολογία, ανθρωπολογία...) και η έρευνά της έχει καταστεί διεπιστημονική⁷⁹.

β. Κορύφωση και όπισθοδρόμηση της κοινωνιολογίας της γνώσης

Στο αναφερθέν πλαίσιο έγινε ήδη λόγος για τον δεύτερο σταθμό στην επιστημονική εξέλιξη της κοινωνιολογίας. Μετά το κορυφαίο αυτό στάδιο, που έθεμελίωσε ο Alfred Schütz, μάλλον όπισθοδρόμηση αποτέλεσε τη δεκαετία του 1970 το όνομασθέν «ίσχυρο πρόγραμμα» της Σχολής του Έδιμβούργου, που εμφανίστηκε ως επαναστατικό. Κι αυτό διότι ως βάση είχε τη σχετικοποίηση της γνώσης, θεωρώντας ότι η επιστήμη, όπως όλα τα «πιστεύω», προσδιορίζεται από κοινωνικούς παράγοντες και επομένως όλες οι θεωρήσεις, όχι μόνο οι εσφαλμένες αλλά και οι εκτιμώμενες ως αληθείς, απαιτούν εμπειρική έρευνα προκειμένου όλες να εξηγηθούν κοινωνικά⁸⁰. Τελικά όλες οι επιστημονικές θεωρίες και μέθοδοι είναι «συμβατικά έργα-λεϊα»: αυτό δέν σημαίνει ότι είναι αυθαίρετες, απλώς απαιτούνται για να θεμελιωθούν δύο κριτήρια: η κοινωνική αξιοπιστία και η πρακτική χρησιμότητα. Το «ίσχυρο πρόγραμμα» επικρίθηκε για τον σχετικισμό του, επιδέχεται όμως κριτική και για τον αναγωγισμό του (réductionnisme)⁸¹, δηλαδή για τον κοινωνιολογισμό του, όπως θά αναφερθεί.

3. Κοινωνιολογία και (κοινωνική) κριτική⁸²

Η σχέση που έχει η κοινωνιολογία με την κοινωνική κριτική δέν έπαυσε να απασχολεί από τις άπαρχές της τούς κοινωνιολόγους και να είναι

79. MAASEN, ό.π. (ύποσημ. 76), 5-7.

80. BARNES, B., *Scientific knowledge and sociological theory*, London 1974· BLOOR, D., *Knowledge and social imagery*, London 1976· Ο ΙΔΙΟΣ, *Wittgenstein: A social theory of knowledge*, London 1983.

81. Βλ., μεταξύ άλλων, BERTHELOT, J.-M., Pour un programme sociologique non réductionniste en études des sciences, *Revue européenne des sciences sociales*, 2002, 124, 233-251· MAASEN, ό.π. (ύποσημ. 76), 60· πρβλ. LLORED, R., *Sociologie. Théories et analyses*, Paris 2007, 102 έπ.

82. Βλ. εισαγωγική ανάλυση για τó θέμα της κριτικής JAEGGI, R. – WESCHE, T. (Hrsg.), *Was ist kritik?*, Frankfurt a. M. 2009.

άντικείμενο αντιπαράθεσεων, αφού πρόκειται για ειδική έκφραση τῆς θεμελιώδους αντιθετικῆς διάζευξης γεγονότων καὶ ἀξιῶν.

Κεντρικὸ προβληματισμὸ ἔθεσε ὁ M. Weber μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κοινωνιολογία εἶναι καὶ πρέπει νὰ παραμείνει ἐπιστήμη («ἀξιακὰ οὐδέτερη») (Werturteilsneutral), διότι ἡ συχνὴ ἀνάμειξη ἐπιστημονικῶν θεωρήσεων τῶν γεγονότων καὶ ἀξιολογικῶν κρίσεων εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον ἐπιβλαβεῖς ἐκδηλώσεις τῆς.

α. Ἀναγκαῖες συζεύξεις γεγονότων καὶ κρίσεων

Μιὰ πρώτη ὑπέρβαση τῆς διάζευξης διετύπωσαν δύο ἐπιφανεῖς κοινωνιολόγοι. Ὁ R. Dahrendorf ἐπέσῃμανε ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ πλαίσιο τῆς θετικιστικῆς θεώρησης ὁ κοινωνιολόγος ἔχει διπλὸ ρόλο, ἀφενὸς τοῦ ἐπιστήμονος, ἀφετέρου τοῦ πολίτου (Staatsbürger), καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ ἐπιλέξει τὰ πρὸς πραγμάτευση θέματα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς πολιτικῆς τους σημασίας, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ προαπόφαση δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἐπιστημονικὴν πραγμάτευση⁸³. Ὁ R. Aron διευκρίνισε ὅτι «ἡ πρόθεση κατανόησης δὲν συνεπάγεται ἄρνηση κρίσεως. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνεύσει κανεὶς τὰ καλλιτεχνικὰ ἢ καὶ πολιτικὰ φαινόμενα χωρὶς νὰ τοὺς ἀποδώσει κρίσεις... π.χ. ἡ ἀνεργία τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν εἶναι ἐγκληματικὴ· τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως εἶναι ἐγκληματικοὶ θεσμοί. Οὐσιῶδες εἶναι νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ δείξει ποιὲς ὀφείλουν νὰ εἶναι οἱ πολιτικὲς ἀποφάσεις»⁸⁴.

β. Διαπιστώσεις ἐγγενῶς κριτικῆς

Πέραν τῆς πρώτης σύζευξης ὑπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, διαπιστωτικοὶ χαρακτηρισμοὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐγγενῶς κριτικὸν χαρακτήρα. Μερικὰ παραδείγματα: Ἀναλύοντας τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα διαπιστώνεται, ἀπὸ

83. DAHRENDORF, R., *Sozialwissenschaft und Werturteil*, στό: DAHRENDORF, R., *Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*, München 1961, 27 ἐπ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὸ ἔργο τῆς κοινωνιολόγου V. WIFENIA-WEILL, *Les nouveaux pouvoirs d'agir*, Paris 2020.

84. ARON, *Dix-huit leçons*, ὄ.π. (ὑπόσημ. 8), 29.

τὸν Μάρξ μέχρι τὸν J. Habermas, ἡ ἀλλοτριώση (Entfremdung)⁸⁵, πὸς ὡς διαπίστωση ἐμπεριέχει κριτικὸ χαρακτήρα. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ὁ συνεχιστὴς τοῦ Habermas A. Honneth χρησιμοποιεῖ τὶς ἐκφράσεις «παθολογίες τοῦ κοινωνικοῦ» καὶ «παθολογίες τοῦ καπιταλισμοῦ»⁸⁶, ἀνέλυσε «ἐκσυγχρονιστικά» τὸν μαρξιστικῆς – ὄχι μαρξικῆς – προέλευσης «ἐκπεσμό σὲ πράγμα» (Verdinglichung)⁸⁷ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς λήθη, ὡς ἀπώλεια τῆς αὐτοεκτίμησής του καὶ ὡς ἀντιμετώπιση τῶν ἄλλων ὡς πραγμάτων (Anerkennungsvergesenheit)⁸⁸. Ὁ A. Touraine χαρακτηρίζει ἀγρία τὴ χρηματιστικὴ οἰκονομία⁸⁹ καὶ ἐγὼ προσωπικὰ ἔχω χαρακτηρίσει «ἀγρία» τὴ σημερινὴ ἀνταγωνιστικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πολιτισμένη ἀνταγωνιστικότητα ποῦ ἦταν ἀποστολὴ τῆς ΔΟΕ⁹⁰. Ἀκόμη καὶ ὁ κατὰ βᾶση θετικιστῆς Talkot Parsons χαρακτηρίζει διττὰ τὴν κοινωνιολογικὴ θεωρία ὡς καθαρὴ καὶ ὡς ἐφαρμοσμένη (pure and applied), ὅπως τιτλοφορεῖ τὸ σχετικὸ ἔργο του, στὸ ὁποῖο ἐρευνᾷ ὡς πρόγραμμα τὴν ἐλεγχόμενὴ θεσμικὴ ἀλλαγὴ (controlled institutional change)⁹¹.

85. Βλ. τὶς συνθετικὰς μονογραφίας τοῦ POPITZ, H., *Der entfremdete Mensch, Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx*, Basel 1953, καὶ τοῦ ISRAEL, J., *Alienation. From Marx to modern sociology*, Boston 1971.

86. HONNETH, A., *Pathologien des Sozialen*, στὸ: HONNETH, A., *Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie*, Frankfurt a. M. 2000, 11 ἐπ.

87. Τὸν ὄρο Verdinglichung ἐπινόησε, ὡς γνωστόν, ὁ Georg Lukács· βλ. τὴ μελέτη *Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats*, στὸ: LUKÁCS, G., *Geschichte und Klassenbewusstsein* (1923), *Werke*, 2, Neuwied – Berlin 1968, 257-397.

88. HONNETH, A., *Verdinglichung*, Frankfurt a. M. 2005, 67-71.

89. TOURAINE, A., *La fin des sociétés*, Paris 2013, 12.

90. ΑΛΗΠΑΝΤΗΣ, Ν., *Ἀνελεύθερος ὁ 21ος αἰώνας; Ἀνατρεπτικὲς κοινωνιολογικὲς ἐξελιξίσεις μὲ ἱστορικὲς παραμέτρους*, Ἀθήνα 2018, 165 ἐπ.

91. PARSONS, T., *Essays in sociological theory, pure and applied*, Glencoe 1949.

γ. Θεμελίωση τῆς κριτικῆς ὡς συνιστώσας τῆς κοινωνιολογίας
(J. Habermas)

Τέλος, ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς –χωρὶς νὰ παραγνωρίζονται προηγούμενες ἀπόπειρες⁹²– ἔχει πραγματοποιηθεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὸν J. Habermas, ποὺ ἀνανέωσε παραγωγικὰ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης. Τὸ πρῶτο βῆμα ὑπῆρξε ἡ ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὰ ἐγελιανὰ στοιχεῖα τῆς Λογικῆς τῆς Ἱστορίας ποὺ χαρακτηρίζαν τὸ ἔργο τῶν δύο πρώτων ἐκπροσώπων τῆς Σχολῆς (M. Horkheimer καὶ T. Adorno). Ὁ Habermas ἀπέριψε τὴν ἀφηρημένη ἀνάλυση τῆς λογικῆς, γιὰ νὰ τὴ θέσει στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνικῆς πράξης. Ἡ καινοτόμος σύλληψη τῆς ἐπικοινωνιακῆς πράξης ἐθεμελίωσε ἐπιστημονικά, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Karl-Otto Apel⁹³, τὴν κοινωνικὴ κριτικὴ σὲ ἠθικὴ βάση, ὄχι δεοντολογικὴ, ἀλλὰ διαλογικὴ⁹⁴, πράγμα ποὺ ἤδη ἐσημειώθηκε ὡς τρίτος σταθμὸς τῆς κοινωνιολογίας. Ἐξ ἄλλου, ἡ θεμελίωση αὐτὴ συμπληρώνεται, ὅπως σημειώθηκε, μὲ τὴ σύνδεση, χωρὶς ἀλληλεξάρτηση, τοῦ βιόκοσμου καὶ τοῦ συστήματος ὡς θεωρίας τῆς κοινωνίας⁹⁵.

δ. Συμπληρωματικὴ συμβολὴ (Luc Boltanski)

Τὴν ἐνταξὴ τῆς κριτικῆς στὴν κοινωνιολογικὴ θεώρηση ὀλοκληρώνει ὁ Γάλλος Luc Boltanski, ὁ ὁποῖος ὡς ἀφετηρία, μεταξὺ ἄλλων στοιχείων, ἔχει τοὺς θεσμοὺς (institutions), τῶν ὁποίων ἐπισημαίνει τὸν διφυῆ χαρακτήρα ὡς ἀναγκαίων καὶ συγχρόνως καταχρηστικῶν· ἀναγκαίων μὲν διότι εἶναι «ὄντα χωρὶς σῶμα», καταχρηστικῶν δὲ διότι ἔχουν ἐξουσία, πράγμα ποὺ συνεπάγεται τὴν ἀναγκαιότητα τῆς κριτικῆς· κι αὐτό, ἀφενὸς λόγῳ τῶν ἐντάσεων ἐσωτερικῶν στὴ λειτουργία τους, ἀφετέρου καὶ κυρίως λόγῳ τῆς

92. BIRNBAUM, N., *Toward a critical sociology*, Oxford University Press 1971.

93. APEL, K.-O., *Transformation der Philosophie*, 1: *Sprachanalytik, Semiotik, Hermeneutik*, Frankfurt a. M. 1973· 2: *Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft*, Frankfurt a. M. 1976.

94. HABERMAS, J., *Diskursethik*, Frankfurt 1983 καὶ *Erläuterungen zur Diskursethik*, Frankfurt 1991.

95. HABERMAS, *Kommunikativen Handelns*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 61), II, 171-293· βλ. καὶ I, 107-113.

κυριαρχίας (domination) που μπορεί να άσκηθεῖ ἀπὸ αὐτές⁹⁶. Ἐπομένως ὑπάρχει ἐγγενῶς μιὰ ἔνταση μεταξύ τῆς ἀποδοχῆς καὶ τῆς κριτικῆς τῶν θεσμῶν ἐκτεινόμενη σὲ ὅλη τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, τὴν ὁποία ὁ Boltanski ἀποκαλεῖ «ἐρμηνευτικὴ ἀντίφαση»⁹⁷. Ἡ ἀντίληψή του διαφοροποιεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν «κοινωνιολογικὴ κριτικὴ» τοῦ Pierre Bourdieu⁹⁸ –τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε μαθητὴς– λόγῳ τοῦ κυρίως περιγραφικοῦ περιεχομένου της· συγκεκριμένα ἐπέλεξε τὴ στήριξη τῆς κριτικῆς στὴν ἐμπειρικὴ ἐπὶ τόπου ἔρευνα παρατηρώντας ὅλους τοὺς «δρωῶντες», δηλαδὴ καὶ πρόσωπα ποὺ ὑπόκεινται στὴν κυριαρχία καὶ καταγγέλλουν τὶς ἀδικίες⁹⁹, καὶ πρόσωπα ποὺ ἀσκοῦν κυριαρχία, τὶς δικαιολογίες ποὺ ἐπικαλοῦνται, τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴ δικαιοσύνη κ.λπ.¹⁰⁰ Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια τὸ πρόγραμμα ὠνομάσθηκε «πραγματιστικὴ κοινωνιολογία τῆς κριτικῆς»¹⁰¹. Κοινὰ σημεῖα μὲ τὴ θεώρηση τοῦ Bourdieu παραμένουν ὅπως δείχνει ἡ κοινὴ, τὸ ἔτος 1976, πραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς δημιουργίας τῆς κυριαρχούσας ἰδεολογίας, ἡ ὁποία συμπληρωμένη ἐπανεκδόθηκε τὸ 2008¹⁰², καὶ ἡ κοινὴ εὐαισθησία τους γιὰ τὴ συλλογὴ μὲ συνεντεύξεις καὶ δημοσιοποίηση ἐξόχως βεβαρημένων συνθηκῶν ζωῆς ἀνωνύμων ἀνθρώπων¹⁰³. ἄπλῶς ὁ Boltanski περι-

96. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς κυριαρχίας, βλ. καὶ MAFFESOLI, M., *Logique de la domination*, Paris 1976.

97. BOLTANSKI, L., *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*, Paris 2009, 129-133.

98. Βλ. BOURDIEU, P., *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève 1972.

99. BOLTANSKI, L. – DARRÉ, Y. – SCHILTZ, M.-A., *La dénonciation, Actes de la recherche en sciences sociales*, 51, 1, 1984, 3-40.

100. Γιὰ τὸ γενικότερο αὐτὸ θέμα βλ. BOLTANSKI, L. – THÉVENOT, L., *De la justification. Les économies de la grandeur*, Paris 1991.

101. BOLTANSKI, *De la critique*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 97), 46 ἐπ.

102. BOURDIEU, P. – BOLTANSKI, L., *La production de l'idéologie dominante (Actes de la recherche en sciences sociales*, 2, 2, 1976), Paris 2008.

103. Βλ. BOURDIEU, P. (s./dir.), *La misère du monde*, Paris 1993, 1460, ἔργο ποὺ περιλαμβάνει τεράστια συλλογὴ μαρτυριῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ 18 συνεντεύξεις καὶ ἀναλύσεις τοῦ Bourdieu· BOLTANSKI, L., *La souffrance à distance*, Paris 1993. Πρβλ. ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς τὶς ἐμπειρικὲς ἔρευνες τοῦ Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ὁδὸν τῶν ἀνέργων*, Ἀθήνα 2005· *Ἡ βία τῆς ἀνεργίας*, Ἀθήνα 2013·

λαμβάνει στην έμπειρική έρευνα, όπως έλέχθη, και την αντίθετη όχθη, πρόσωπα που ανήκουν στους κυριαρχούντες.

Σε καίρια θέματα υπάρχει κοινότητας αντίληψων, ακόμη και κοινή συγγραφή¹⁰⁴, του Boltanski και των συγχρόνων εκπροσώπων τής Σχολής τής Φρανκφούρτης. Έτσι, διακρίνοντας ό Boltanski τους κοινωνικούς έξαναγκασμούς σε κανονικούς (όπως στην περίπτωση του κράτους) και παθολογικούς –συνδεόμενους πρωτίστως με τή σύγχρονη «μεταλλαγμένη» μορφή του καπιταλισμού–, αφιερώνει μονογραφία στο θέμα αυτό¹⁰⁵, και αντίστοιχα ό A. Honneth¹⁰⁶, όπως σημειώθηκε, και ό J. Habermas σχετικά με τή δικαιολόγηση τής κυριαρχίας¹⁰⁷.

Τό αίτημα του Boltanski για τή χειραφέτηση των κοινωνικών στρωμάτων που ύφίστανται έξαναγκασμούς δέν ανήκει κατά κυριολεξία στην κοινωνιολογία¹⁰⁸, παραπέμπει άπλώς στη δυνατότητα πραγματοποίησής του με τήν ένδυνάμωση του ρόλου τής κριτικής και τή δημόσια καταγγελία των άδικιών¹⁰⁹, και τελικά με τήν αύξηση τής συλλογικής δύναμης των «έξαναγκαζομένων», ικανής να έπιφέρει τήν έπαναταυτοποίησή τους (réidentification), δηλαδή να τους όδηγήσει στο να άνακτήσουν τήν ταυτότητά τους ως άτομων¹¹⁰. Κι αυτό, διότι τό άτομο ως κοινωνικό όν δέν είναι έξ όρισμού ύποκείμενο, μπορεί να γίνει μόνο όταν δραστηριοποιείται για να

Η οικονομία τής αθλιότητας: Ελλάδα 2010-2015 (μαζί με τον F. SCHULTHEIS), Αθήνα 2015.

104. Βλ. FRÈRE, B. (éd.), *Le tournant de la théorie critique*, Paris 2015.

105. BOLTANSKI, L. – CHIAPPELLO, È., *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris 1999.

106. HONNETH, *Das Andere der Gerechtigkeit*, ό.π. (ύποσημ. 86), 11 έπ.

107. HABERMAS, J., *Wahrheit und Rechtfertigung. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt a. M. 1999.

108. Για μιá κριτική θεώρηση, βλ. BRONNER, G. – GÉHIN, È., *Le danger sociologique*, Paris 2017. Για μιá «νηφάλια» θεώρηση, βλ. CORCUFF, P., *Théories sociologiques contemporaines: France, 1980-2020*, Paris 2019, 150-155.

109. BOLTANSKI, L., La dénonciation publique des injustices, στο: BOLTANSKI, L., *L'amour et la justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*, Paris 1990, 255-366.

110. BOLTANSKI – CHIAPPELLO, *Le nouvel esprit du capitalisme*, ό.π. (ύποσημ. 105), 229.

χειραφετηθεῖ ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς καταναγκασμούς¹¹¹. Αὐτὴ ἡ κοινὴ στόχευση τῆς νεότερης Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης (J. Habermas, A. Honneth) καὶ τοῦ L. Boltanski νὰ καταστεῖ τὸ ἄτομο στὴν κοινωνικὴ πράξη ὑποκείμενο ἐμπλουτίζει τὴν κριτικὴ παράμετρο τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἐφ' ὅσον γίνεται δεκτὴ ἡ θεμελίωσή της, ἡ ὁποία ἔχει πρωταρχικὲς πηγές –ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ «πρακτικὴ ἀλήθεια» (ἀναλυθεῖσα ἐξείρετα ἀπὸ τὴν Elisabeth Anscombe¹¹²)– τοὺς συγχρόνους φιλοσόφους τῆς γλώσσας καὶ τῆς λογικῆς (John Austin, Stephen Toulmin, Michael Dummett), στὰ ἔργα τῶν ὁποίων, γιὰ λόγους χώρου, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ ἀναφορὰ στὸ πλαίσιο τῆς παρούσης μελέτης.

4. Σημερινοὶ προβληματισμοὶ καὶ προοπτικὲς

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ πολλαπλῶν διαφορετικῶν Σχολῶν εἶναι μόνιμο γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνιολογίας. Ὅμως, παρὰ τὶς διαφορετικὲς θεωρήσεις καὶ διαφωνίες τῶν ἀπανταχοῦ κοινωνιολόγων καὶ τῶν Σχολῶν, ὑπῆρχε μεταξὺ τους ἓνα ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο, μιὰ βεβαιότητα σκέψης, τὰ προγράμματά τους διατυπώνονταν ὡς πεποιθήσεις. Στὴ σημερινὴ ἐξέλιξή της ἐκφράζεται μᾶλλον ὡς προβληματισμός, ὡς ἀστάθεια ὡς πρὸς τὴν ταυτότητά της, τὸ νόημά της¹¹³ καὶ τὸ μέλλον της, φαινόμενα ποὺ ὅπωςδὴποτε σχετίζονται μὲ τὶς βαθεῖες μεταβολές τῶν σημερινῶν κοινωνιῶν, τὶς ὁποῖες ὀρισμένοι ἐπιφανεῖς κοινωνιολόγοι θεωροῦν ριζικὲς καὶ μι-

111. Βλ. HABERMAS, J., *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt a. M. 1973, 77, 400· Ο ΙΔΙΟΣ, *Theorie und Praxis*, Frankfurt a. M. 1971, 439-443.

112. ANSCOMBE, G. E. M., *Thought and action in Aristotle. What is «practical truth»?*, στὸ: BAMBROUGH, R. (ed.), *New essays on Plato and Aristotle*, London 1965, 143-158.

113. WALLERSTEIN, I., *Die Sozialwissenschaft «kaputtdenken»*. *Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts*, Weinheim 1995· CAILLÉ, A. – VANDENBERGHE, F., *Pour une nouvelle sociologie classique*, Lormont 2016, 16-17· CASTEL, R., *La montée des incertitudes. Travail, protection, statut des individus*, Paris 2009· MOUZELIS, N., *Sociological theory. What went wrong? Diagnosis and remedies*, London 1995· CALLON, M. – LASCOUMES, P. – BARTHE, Y., *Agir dans un monde incertain: Essai sur la démocratie technique*, Paris 2001· GANE, N. (ed.), *The future of social theory*, London 2004· ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., Ἡ φτώχεια τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας, στὸ: *Σύγχρονη κοινωνιολογικὴ θεωρία*, ὅ.π. (ὑποσημ. 51), II, 345-370.

λοῦν γιὰ ρευστὴ ζωὴ τῆς νεωτερικότητος¹¹⁴, καὶ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ τέλος τῆς ιδέας τῆς κοινωνίας ὡς συλλογικότητος αὐτοδημιουργημένης, ἐφ' ὅσον μὲ τὴν παγκοσμιοποίησιν διαχωρίσθηκε ἡ οἰκονομία ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ στὴ θέση τῆς τελευταίας ἔχουν ὑπείσέλθει ἀπρόσωπες δυνάμεις, ἡ ἀγορά, ὁ πόλεμος καὶ ἡ βία¹¹⁵. Πέραν πάντως αὐτῶν τῶν θεωρήσεων, τρία κρίσιμα χαρακτηριστικὰ τῶν σημερινῶν κοινωνιῶν εἶναι ἡ ραγδαία ὑποβάθμιση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ τάση ἀπομονωτικῆς διαφοροποίησης σὲ ἐπίπεδο προσώπων¹¹⁶ καὶ ἡ χειραγώγηση τῶν πληθυσμῶν (ιδεολογική, πολιτική, «ἀγοραστική») ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας¹¹⁷, οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν καὶ σοβαρὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα σὲ σχέση μὲ τὸν σεβασμὸ τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς· εἰδικότερα ἐπιχειρηματολογοῦν ὅτι ὑπάρχει συνάντηση καὶ πάντως ὅτι τὰ χρησιμοποιούμενα δεδομένα εἶναι δημόσια, ἐνῶ ἀκριβῶς τὰ big data συσκοτίζουν τὰ ὅρια μεταξὺ τοῦ «δημοσίου» καὶ τοῦ «ιδιωτικοῦ»¹¹⁸. Οἱ μεταβολὲς αὐτὲς προκλήθησαν –στὴν περιεκτικὴ

114. Βλ. BAUMAN, Z., *Liquid modernity*, Cambridge UK 2000.

115. TOURAINE, A., *Un nouveau paradigme*, Paris 2005· BADIE, B., *L'hégémonie contestée. Les nouvelles formes de domination internationale*, Paris 2019· βλ. καὶ BAUMAN, Z., *Gewalt – modern und postmodern*, στὸ: MILLER, M. – SOEFFNER, H.-G. (Hrsg.), *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M. 1996, 36-67· Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Globalization. The human consequences*, New York 1998.

116. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, MARTUCELLI, D., *La société singulariste*, Paris 2010· ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Ἡ ἐπινόηση τῆς ἑτερότητας. «Ταυτότητες» καὶ «διαφορές» στὴν ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης*, Ἀθήνα 2010.

117. Βλ. CARDON, D., *Culture numérique*, Paris 2019· TURKLE, SH., *Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age*, New York 2015· ΜΕΤΑΞΕΑΣ, Α.-Ι.Δ., *Διαδικτυακὴ πανδαισία καὶ ἐπικοινωνιακοὶ ἐπικαθορισμοί*, στὸ: ΛΕΚΚΑΣ, Γ. – ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (ἐπιμ.), *Τιμητικὸς τόμος Φιλίππου Δωρῆ, I*, Ἀθήνα 2015, 861-870.

118. BASTIN, G. – TUBARO, P., *Le moment big data des sciences sociales*, *Revue française de sociologie*, 3, 2018, 375-394· GENARD, J.-L. – ROCA I ESCODA, M., *Éthique de la recherche en sociologie*, Louvain-la-Neuve 2019, 195.

διατύπωση του Jacques Attali – από πέντε επαναστάσεις της εποχής μας, επιστημονική, τεχνολογική, του management, οικονομική και κοινωνική¹¹⁹.

Οι μεταβολές αυτές έχουν ως συνέπεια την παραγωγή νέων γνώσεων, τη δημιουργία νέων μεθόδων ανάλυσης, την ανάγκη προσαρμογής των μέσων προσέγγισης, παράγοντες που προκαλούν αβεβαιότητα, σύγχυση, φαινόμενα που μπορούν να ερμηνευθούν ως κρίση της κοινωνιολογίας και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών¹²⁰. Όμως και αντίρροπη θέση τονίζει ότι, εάν η κοινωνία μεταβάλλεται, και τα μέσα ανάλυσής της οφείλουν επίσης να μεταβάλλονται¹²¹. δημιουργούνται νέοι προσανατολισμοί και προκλήσεις της επιστημονικής έρευνας¹²², και μάλιστα, συντελούσης της παγκοσμιοποίησης, αναπτύσσεται, πέραν των συγκριτικών μελετών, ή τάση διεθνοποίησής της, ή οποία είχε μεν εξαναγκαστικές απαρχές από τους αυτοεξορισθέντες λόγω ναζισμού Ευρωπαίους (K. Mannheim, N. Elias, A. Schütz, P. Lazarsfeld, T. Adorno, T. Geiger κ.ά.), αλλά σήμερα προωθείται στη βάση μιᾶς σφαιρικής σκέψης ολόκληρου του κόσμου¹²³ με πρωτεργάτες, μεταξύ άλλων, τους U. Beck¹²⁴, Sh. N. Eisenstadt, Z. Bauman,

119. ATTALI, J., πρόλογος στο: STAUNE, J., *Les clefs du futur. Réinventer ensemble la société, l'économie et la science*, Paris 2018, 13 έπ.

120. "Ήδη τὸ 1987 ἡ γαλλικὴ κίνησις τοῦ MAUSS (Mouvement Anti-Utilitariste dans les Sciences Sociales) ἐπεσήμανε ὑπαρξὴ κρίσεως· βλ. FREITAG, M., *La crise des sciences sociales*, *Bulletin du MAUSS*, 22, juin 1987, 13 έπ.· SOULET, M.-H., *Sociologie en mouvement. Troubles aux frontières et interrogations sur les limites*, στο: SOULET, M.-H. (s./dir.), *Sociétés en mouvement, sociologie en changement*, Presses de l'Université Laval, 2018, 1-33· DUCHASTEL, J., *La sociologie en péril. Nouveau socle réflexif, normatif et disciplinaire?*, στο: SOULET (s./dir.), *αὐτόθι*, 59 έπ.

121. "Ὅπως ἔντονα τονίζει ἡ διευθύντρια τοῦ CNRS C. BRÉCHIGNAC, πρόλογος στο: WIEVIORKA, M. – DEBARLE, A. – OHANA, J. (s./dir.), *Les sciences sociales en mutation*, Auxerre 2007, 7.

122. BECK, U., *Weltrisikogesellschaft, Weltöffentlichkeit und globale Subpolitik*, Wien 1997· SOULET, M.-H. (s./dir.), *ό.π.* (ύποσημ. 120), 4 έπ.· AUTORENKOLLEKTIV, *Aktuelle Herausforderungen der Wissenschafts- und Hochschulforschung*, *Soziologie*, 47, 2, 2018, 187-203.

123. TOURAINÉ, *La fin des sociétés*, *ό.π.* (ύποσημ. 89), 21 έπ.

124. BECK, U., *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt a. M. 1998· Ο ΙΔΙΟΣ, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*, Frankfurt a. M. 2002.

I. Wallerstein, J. Habermas¹²⁵. Ἐπὶ πλέον, γιὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἀνασφάλεια ἀναζητεῖται ἡ συγκρότηση ἐνότητας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν¹²⁶ ἢ καὶ ἐπιστροφή στὸ ἐδραῖο παρελθόν, σὲ κλασικοὺς κοινωνιολόγους, ὅπως ὁ Mauss¹²⁷, καὶ ἐπιπλέον ἐπιχειρεῖται σύνθεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας, τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας –πράγμα στὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε ἡ κλασικὴ κοινωνιολογία– ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ νεοκλασικὴ κοινωνιολογία, κριτικὴ καὶ ἀντιωφελιστικὴ¹²⁸.

Στις ἀναφερθεῖσες τάσεις ἔχει προστεθεῖ ὁ λεγόμενος μεταμοντερνισμός, ποὺ ἐμφανίζεται ὡς προοδευτικὴ κοινωνικο-φιλοσοφικὴ κίνηση, κριτικὴ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἰδεῶν τῆς νεωτερικότητος (τῆς προόδου, τοῦ ὀρθολογισμοῦ), ἐνῶ ἀποτελεῖ ἰδεολογία καταστροφικὴ τῆς κοινωνιολογίας μὲ μηδενιστικὲς βάσεις. Στὴ γαλλικὴ ἐκδοχὴ του (J. Baudrillard¹²⁹, J.-F. Lyotard¹³⁰) οἱ καταβολές του εἶναι βασικὰ νιτσεϊκὲς – ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐλιτισμὸς του, ποὺ ἐξαφανίζει τὸ ἄτομο, τὴν κοινωνικότητα καὶ τὴ λογικὴ τοῦ «ἐγὼ» καὶ καταλήγει σὲ «χυδαῖο κομπορμισμὸ», ὅπως ἔχουν ἐπιση-

125. Γιὰ τὴ γενικὴ κίνηση διεθνοποίησης τῆς κοινωνιολογίας, βλ. KAESLER, D., *Post-klassische Theorien im Haus der Soziologie*, στὸ: KAESLER, D. (Hrsg.), *Aktuelle Theorien der Soziologie. Von Shmuel N. Eisenstadt bis zur Postmoderne*, München 2005, 36-40. Κατὰ τὸν Eisenstadt, ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀντιλήψεις τῆς νεωτερικότητος προσφέρεται γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς διεθνοποίησης (EISENSTADT, S. N., *Comparative civilizations & multiple modernities*, 2, Leiden 2003).

126. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, LAHIRE, B., *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales*, Paris 2012.

127. CAILLÉ, A., *Anthropologie du don. Le tiers paradigme*, Paris 2000· Ο ΙΔΙΟΣ, *Anti-utilitarisme et paradigme du don. Pour quoi?*, Lormont 2014.

128. CAILLÉ, A. – VANDENBERGHE, F., *Pour une nouvelle sociologie classique*, Lormont 2016, 15 ἐπ.

129. BAUDRILLARD, J., *Le système des objets*, Paris 1968.

130. LYOTARD, J. F., *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, Paris 1979. Βλ. καὶ Ο ΙΔΙΟΣ, *Instructions païennes*, Paris 1977.

μάνει ο Κ. Καστοριάδης¹³¹ και ο Β. Φίλιας στην εξαιρετη κριτική του¹³², στην οποία προστίθενται πολυάριθμες θεμελιακές κριτικές αναλύσεις¹³³.

II. 'Ο κοινωνιολογισμός ως έκτροπή από την κοινωνιολογική επιστήμη

A. Παραγνώριση τῶν ὀρίων τῆς κοινωνιολογίας ἀπὸ κοινωνιολόγους

Ἡ πρωταρχική και κύρια μορφή τοῦ κοινωνιολογισμοῦ προέρχεται ἀπὸ κοινωνιολόγους και μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ ὡς τάση στην κοινωνιολογία νὰ ἐξηγοῦνται ὅλες οἱ πνευματικές και πολιτισμικές πλευρές τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς ζωῆς ὡς προκαλούμενες αποκλειστικά ἀπὸ κοινωνικοὺς παράγοντες και περιστάσεις¹³⁴. Ἡ πρώτη κριτική ἀνάλυση τοῦ κοινωνιολογισμοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν Α. Salomon τὸ 1938, ὁ ὀποῖος ἐπεσήμανε ὅτι ὁ ὅρος δημιουργήθηκε στην Γαλλία τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰῶνος, με κρατούσα ἔννοια τὴν κριτική μιᾶς κοινωνιολογίας ἡ ὀποία συμπεριφέρεται «ἰμπεριαλιστικά». Ὁ κοινωνιολογισμός, ὑπερβαίνοντας τὸ φυσιολογικό πεδίο τῆς κοινωνιολογίας και τὸν ἐπιστημονικό της χαρακτήρα, ἀνάγει σὲ δόγμα ὅτι τὸ κοινωνικό στοιχεῖο ἀποτελεῖ τὸν γενικό παρονομαστή τοῦ καθιστᾶ δυνατή τὴν κατανόηση ὅλων τῶν ζητημάτων τῆς ζωῆς και τοῦ πνεύματος, ἀκόμη και τῆς θρησκευτικῆς πίστης¹³⁵. Ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος

131. CASTORIADIS, C., Postmodernism as generalized conformism, στό: ZAPF, W. (Hrsg.), *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages* (1990), Frankfurt a. M. – New York ²1991, 185-195.

132. ΦΙΛΙΑΣ, *Κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 57), ἰδίως 498 ἔπ.

133. BAUMAN, Z., *Intimations of postmodernity*, London 1992· Ο ΙΔΙΟΣ, *Postmodernity and its discontents*, London 1997· KOERTGE, N. (ed.), *A house built on sand: exposing postmodernist myths about science*, New York – Oxford 1998· SOKAL, A. – BRICMONT, J., *Fashionable nonsense: postmodern intellectuals' abuse of science*, New York 1999.

134. HILLMANN, K.-H., *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart ⁵2007, 843.

135. SALOMON, *Sociology and sociologism*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 25), 127 ἔπ.

Josen Hasenfuß ανέλυσε τὸν κοινωνιολογισμό καὶ τὸν (ἄθεο) ὑπαρξισμό ὡς ὑποκατάστατα τῆς θρησκείας¹³⁶.

Ἡ («κοινωνιολογιστικὴ») ἀντίληψη ἐκφράζεται στὴν ψυχολογία ὡς («ὑπερκοινωνικοποίηση») τοῦ ἀτόμου, στὴν οἰκονομία ὡς («ὑποκειμενικοποίηση») τοῦ homo oeconomicus, στὴν ἠθικὴ καὶ στὴ φιλοσοφία ὡς τάση νὰ ἀποδίδονται σὲ κοινωνικὲς διαδικασίες κανόνες, ἀξίες, λογικὲς ἔννοιες καὶ νοητικὲς κατηγορίες¹³⁷. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ W. Jerusalem ἔχει διευκρινιστικὰ ἀναλύσει τὲς κοινωνιολογικὲς προϋποθέσεις τοῦ «σκέπτεσθαι» καὶ τῶν μορφῶν τῆς σκέψης¹³⁸. Τὴ διάκριση κοινωνιολογίας καὶ κοινωνιολογισμοῦ ἔχει ἐξαίρετα ἀναλύσει ὁ R. Dahrendorf¹³⁹ ἀλλὰ καὶ ὁ R. Aron, ποὺ τονίζει ὅτι ὁ κοινωνιολογισμὸς ἀφετηρία ἔχει τὴν κοινωνία ὡς σύνολο καὶ ἀπὸ αὐτὴν καὶ μόνον συνάγει καὶ ἐξηγεῖ ἀπαγωγικὰ ὅλες τὲς ἐκδηλώσεις, συλλογικὲς καὶ ἀτομικὲς, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς¹⁴⁰. «Τίποτε –συμπληρώνει– δὲν ὑπῆρξε τόσο ἐπικίνδuno γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας στὴ Γαλλία ὅσο ἡ τάση νὰ συγχέεται κοινωνιολογία καὶ κοινωνιολογισμὸς»¹⁴¹. Τὸ φαινόμενο συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλες, κυρίως εὐρωπαϊκὲς, χῶρες· στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ χῶρο ὁ ὅρος εἶναι μὲν ἄγνωστος ἀλλὰ ἀντ' αὐτοῦ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ἀναγωγισμὸς» (reductionism) –ὅπως ἔχει σημειώσει ὁ Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος¹⁴²– ἢ καὶ νομικὲς ἔννοιες, ὅπως «κατάχρηση»¹⁴³,

136. HASENFUB, J., *Soziologismus und Existenzialismus als Religionsersatz*, München 1965.

137. SALOMON, ὁ.π. (ὑποσημ. 25).

138. JERUSALEM, W., Die soziologische Bedingtheit des Denkes und der Denkformen, στί: MEJA, V. – STEHR, N. (Hrsg.), *Der Streit um die Wissenssoziologie*, I, *Die Entwicklung der deutschen Wissenssoziologie*, Frankfurt a. M. 1982, 27-56.

139. DAHRENDORF, R., *Soziologie und Soziologismus*, στί: FRISÉ, A. (Hrsg.), *Vom Geist der Zeit*, Gütersloh 1966, 121 ἐπ.

140. ARON, *Études sociologiques*, ὁ.π. (ὑποσημ. 67), 20.

141. Ο ΙΔΙΟΣ, *Dix-huit leçons*, ὁ.π. (ὑποσημ. 8), 19.

142. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, *Μαθήματα γενικῆς κοινωνιολογίας*, ὁ.π. (ὑποσημ. 29), 51.

143. HELLER, F. (ed.), *The use and abuse of social science*, London 1986.

ἐνῶ στὴν Ἰταλία στὸν ὄρο κοινωνιολογισμὸς ἀποδίδεται, ἐκτὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ, καὶ περιεχόμενο ὄχι ἀρνητικό¹⁴⁴.

1. Ὁ πρῶτος κοινωνιολόγος ποὺ ὑπέπεσε στὸ ὀλισθημα ὑπῆρξε ὁ É. Durkheim, ὁ ὁποῖος ἤδη στὸ ἔργο του *Ἡ αὐτοκτονία* ἐθεώρησε τοὺς διαφόρους τύπους τῆς ὡς ὀφειλομένους ἀποκλειστικὰ σὲ κοινωνικὰ αἵτια, «στὴ φύση αὐτῶν τούτων τῶν κοινωνιῶν», καὶ στὸ καταληκτικὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου, τιτλοφορούμενο «Γιὰ τὴν αὐτοκτονία ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο γενικῶς», ἀπέδωσε τὶς αὐτοκτονίες «στὶς ψυχικὲς τάσεις κοινωνικῶν ομάδων ποὺ εἰσδύουν στὰ ἄτομα»¹⁴⁵. Ὁ ψυχολογικὸς κοινωνιολογισμὸς του συμπληρώθηκε μὲ τὸν ἠθικὸ στὸ ἔργο *Γιὰ τὴ διαίρεση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας* – ἔργο ἐπηρασμένο ἀπὸ τὴν ἐξελιξιαρχία τοῦ Spencer –, στὸ ὁποῖο ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη πηγάζει ἀπὸ τὴ διαδικασία κοινωνικῆς διαφοροποίησης καὶ ἔχει οὐσιαστικὰ λειτουργικὸ χαρακτήρα¹⁴⁶, ἀποψη ἄκρως ἐξωπραγματικῆ, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἀναβίωσε ἀργότερα στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνιοβιολογίας (sociobiology)¹⁴⁷. Ὅπως παρατήρησε ὁ R. Aron, ἡ σύγχυση ὑπῆρξε τόσο τεράστια ὥστε εἰσῆχθη στὰ γαλλικὰ σχολεῖα ἡ διδασκαλία τῆς κοινωνιολογίας συνδεδεμένη μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ δημιουργήθηκε πτυχιό ἠθικῆς καὶ κοινωνιολογίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Durkheim, ὁ ὁποῖος «ἐπίστευε ὅτι θὰ ἀνανέωνε τὴν ἠθικὴ χάρις στὴ μελέτη τῆς κοινωνιολογίας»¹⁴⁸. Ἀπὸ τὸν κοινωνιολογισμὸ του δὲν ἐξαιρέθηκε οὔτε ἡ θρησκεία. Στὸ ἔργο του *Στοιχειώδεις μορφές τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς* ἀποδίδει στὴ συλλογικὴ δύναμη τῆς κοινωνίας τὴν ἐμφάνιση καὶ τῶν θρησκευτικῶν κα-

144. GALLINO, L., *Dizionario di Sociologia*, Torino 2004, 83· *La Treccani, Enciclopedia Italiana*, λήμμα «sociologismo» (on line).

145. DURKHEIM, E., *Le suicide* (1897), Paris ¹³2007, 333 ἐπ.

146. Ο ΙΔΙΟΣ, *De la division du travail social* (1893), Paris ⁷1960, 386.

147. Βλ. TRIVERS, R., The evolution of reciprocal altruism, *The Quarterly Review of Biology*, 46, 1, 1971, 35-57· WILSON, E., *Sociobiology. The new synthesis*, Harvard University Press, ²⁵2000. Ἡ ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ τῆς ὀφείλεται στὸν SAHLINS, M., *The use and abuse of biology: an anthropological critique of sociobiology*, University of Michigan Press, 1976.

148. ARON, *Dix-huit leçons*, ὁ.π. (ὑποσημ. 8), 20. Ἐντονη κριτικὴ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ τοῦ Durkheim ἄσκησε καὶ ὁ A. CUVILLIER στὸ ἔργο *Où va la sociologie française?*, Paris 1953.

τηγοριῶν¹⁴⁹. Τὸν θρησκευτικὸ κοινωνιολογισμό του ἀντέκρουσε δραστικὰ πολὺ πρόσφατα ὁ Wiktor Stoczkowski¹⁵⁰.

2. Κοινωνιολογισμὸ ἀποτελεῖ καὶ ἡ κοινωνιολογία τοῦ Herbert Spencer, ἐπειδὴ συναρτᾶται μὲ τὴ βιολογικὴ ἐξελιξιαρχία, περιγράφει τὴν κοινωνία ὡς ὄργανισμὸ καὶ ἐπομένως θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀνθρώπινες βιοθεωρήσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ καὶ ὀφείλονται σὲ κοινωνικοὺς παράγοντες¹⁵¹. Ἀντίστοιχη ἀκραία τάση ἐκδηλώθηκε στὸν Μεσοπόλεμο στὴ λεγόμενη Σχολὴ τοῦ «ἀπολύτου λειτουργισμοῦ», πρωτεργάτες τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξαν δύο Βρετανοὶ κοινωνιολόγοι, ὁ Malinowski καὶ ὁ Radcliffe-Brown. Οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς Σχολῆς εἶναι ἡ σύνδεσός της μὲ φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴ βιολογία, καὶ περαιτέρω ἡ σύνδεση τῆς κεντρικῆς ἔννοιας τῆς λειτουργίας μὲ τὴν ἱκανοποίησι ἀναγκῶν. Κατὰ τὸν Malinowski¹⁵², ὁ πολιτισμὸς ὡς σύνολο καταστάσεων, ἰδεῶν, ἀντιλήψεων, συνθηθειῶν, ἀποτελεῖ ἓνα μέσο ποῦ διευκολύνει τὴν ἀντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἱκανοποίησι κάποιας βιολογικῆς ἀνάγκης ἢ ἀνάγκης προκληθείσας ἀπὸ τὴν πολιτισμικὴ ἀντιμετώπιση μιᾶς βιολογικῆς ἀνάγκης! Ἡ τελικὴ ἀναγωγὴ ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων ἰδεῶν καὶ πίστεων σὲ διαδικασίαν ἱκανοποίησής ἄμεσων ἢ παράγωγων βιολογικῶν ἀναγκῶν πιστοποιεῖ τὸν ἀκραῖο κοινωνιολογισμό τῆς θεωρίας¹⁵³. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ συγγενὴς ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση τοῦ Radcliffe-Brown¹⁵⁴, ὁ ὁποῖος βασιζέται στὴ σύνδεση τῶν ἔννοιῶν προσαρμογῆς, δομῆς καὶ λειτουργίας προκειμένου νὰ καταγράψει τὶς κοινωνικὲς διαδικασίες. Ἀνάλογες ἀντιλήψεις ὑποστηρίζονται καὶ στὴ νεότερη σύγχρονη κοινωνιολογία, κυρίως στὴν ἐκ-

149. DURKHEIM, E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie* (1912), Paris ²1942, 271 ἐπ.

150. STOCZKOWSKI, W., *La science sociale comme vision du monde*, Paris 2019.

151. Βλ. SPENCER, H., *Principles of sociology*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 19).

152. MALINOWSKI, B., *A scientific theory of culture and other essays* (1944), New York ²1960.

153. Ὁ R. Merton ἄσκησε ἔντονη κριτικὴ στὸν «ἀπόλυτο λειτουργισμό», χωρὶς νὰ ἀποστασιοποιεῖται ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ «νηφάλια» ἀντίληψη τοῦ ρόλου τῆς λειτουργίας τὴν ὁποία συνέδεσε μὲ τὴ δομὴ τῶν ὀργανώσεων [MERTON, *Social theory*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 53), 41 ἐπ.].

154. RADCLIFFE-BROWN, A., *A natural science of society*, Glencoe, Illinois 1957.

δοχή τῆς λεγόμενης ἀνθρωποκοινωνιολογίας τοῦ Γάλλου Edgar Morin καὶ ὀρισμένων Βρετανῶν¹⁵⁵.

3. Ὁ Γερμανὸς κοινωνιολόγος K. Mannheim περιέπεσε στὸν κοινωνιολογισμό κυρίως, ἀλλὰ ὄχι μόνο, μὲ τὸ ἔργο του *Κοινωνιολογία τῆς γνώσης*¹⁵⁶. Ἡ ὅλη θεώρησή του βασίζεται στὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ «πνεῦμα» εἶναι μιὰ ἄμεση λειτουργία τῆς κοινωνίας καὶ μεταβάλλεται μὲ αὐτὴν¹⁵⁷. Ἐμφορούμενος ἀπὸ τὴν τάση καθολικῆς κριτικῆς, ἐπιρρίπτει στὸν Μάρξ, μολονότι πρόσκειται σὲ αὐτόν, ὅτι δὲν γενίκευσε τὴν κριτικὴ τῆς ἰδεολογίας σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς κοινωνικῆς σκέψης. Κατ' αὐτόν, κάθε τι ποὺ ἐμφανίζεται ὡς ἰδέα μὴ προσδιοριζόμενη ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴ πραγματικότητα ὀφείλεται σὲ ψευδῆ (ἰδεολογικὴ ἢ οὐτοπικὴ) συνείδηση καὶ ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσης ἔχει ἀποστολὴ νὰ τὴν ἀποκαλύπτει καὶ νὰ τὴ διακρίνει ἀπὸ τὴν «ἀληθῆ» συνείδηση. Ὡς «ἀληθῆ» ὁ Mannheim θεωρεῖ τὴ γνώση ἐκείνη ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἕξω τῆς θέλησής μας ὑπάρχουσα πραγματικότητα. Ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει ὅτι προσδίδει σ' αὐτὴν κυρίαρχη δύναμη κατὰ τρόπο ἀφανίζοντα τὴν πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ ὑποκειμενικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως διεισδυτικὰ ἐτόνισε ὁ πάντοτε σύγχρονος Π. Κανελλόπουλος στὸ ἔργο του *Ἡ κοινωνιολογία ὡς ἐπιστῆμη τῆς πραγματικότητος*¹⁵⁸. Αὐτό, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του *Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις, καθιστᾷ ἀδύνατο τὸ ἔργο τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης καὶ ὀδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδο τὴν ἴδια τὴ θεωρία τοῦ Mannheim, ἐφ' ὅσον τελικὰ «ὄλαι αἱ σκέψεις, θεωρίαι καὶ παραστάσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν ἀπλὰς ἰδεολογίας» καὶ ἐπομένως καὶ «αὐτὴ αὕτη ἡ θεωρία (του) ἀποτελεῖ ἰδεολογίαν»¹⁵⁹. Στὴ ρη-*

155. MORIN, E., *Sociologie*, Paris 1984, 159 ἐπ. · Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Mes démons*, Paris 1994 · DESCOLA, P. – PALSSON, G. (eds.), *Nature and society: anthropological perspectives*, London 1996.

156. MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 74) · Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Wissenssoziologie*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 74).

157. Βλ. MAASEN, *Wissenssoziologie*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 76), 24.

158. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Ἡ κοινωνιολογία ὡς ἐπιστῆμη τῆς πραγματικότητος (Ἡ θεωρία τοῦ Hans Freyer), *Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν*, 5, 3, 1934, 310-311.

159. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις, κεφ. Β', *Ἀθῆναι* 1934, 50 ἐπ., 68.

ξικέλευθη κριτική του ό Κανελλόπουλος αποδεικνύεται πάλι σύγχρονος, διότι από τή δεκαετία τοῦ 1980 έντοπίσθηκαν τὰ ἀδιέξοδα τῆς θεώρησης τοῦ Mannheim, ἀναπτύχθηκε ἀνάλογη κριτική κυρίως ἀπό γερμανικῆς πλευρᾶς καί έντονώτατα ἀπό τή Σχολή τῆς Φρανκφούρτης¹⁶⁰.

4. Κοινωνιολογισμός βαρύνει καί τοὺς μαρξιστῆς κοινωνιολόγους, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν Μάρξ, τοῦ ὁποίου ό κοινωνιολογισμός ἐμφαίνεται ἤδη στή φράση «δέν εἶναι ἡ συνείδηση πού προσδιορίζει τή ζωή, εἶναι ἡ ζωή πού προσδιορίζει τή συνείδηση»¹⁶¹, καί εἰδικά σέ σχέση μέ τή θρησκεία, στίς φράσεις «ό ἄνθρωπος κάνει τή θρησκεία, ὄχι ἡ θρησκεία τόν ἄνθρωπο» καί «ό κόσμος τοῦ ἀνθρώπου, κράτος, κοινωνία... παράγουν τή θρησκεία...»¹⁶² Στόν Μάρξ ἡ κριτική τῆς θρησκείας εἶναι κοινωνιολογική, ὅπως τονίζει ό R. Aron¹⁶³, γι' αὐτό καί ἡ «κριτική τοῦ οὐρανοῦ γίνεται κριτική τῆς γῆς»¹⁶⁴, φράση πού ἔγινε τίτλος μελέτης τοῦ K. Παπαϊωάννου¹⁶⁵. Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου πάντως, κατὰ τόν Μάρξ, δέν εἶναι μόνο θρησκευτική ἀλλά καί γενικά ἰδεολογική καί ἀφορᾶ καί τή φιλοσοφία¹⁶⁶.

Οἱ μαρξιστῆς κοινωνιολόγοι ὄχι μόνο τὸ περιεχόμενο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλά καί τήν οὐσία τῆς θρησκείας ἀναλύουν ἀποκλειστικά σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τοῦ ντετερμινισμού¹⁶⁷. Ἐξαιρουμένων τῶν αὐτοαποκαλου-

160. KRÜGER, M., *Wissenssoziologie*, Stuttgart 1981· STEHR, N. – MEJA, V. (Hrsg.), *Wissenssoziologie* (1981), 3. Aufl., Opladen ²1985· BAILEY, L., *Critical theory and the sociology of knowledge*, London 1994 [ἔπου καί ἀναφορὰ στή φράση τοῦ T. Adorno ὅτι ό Mannheim «ἔλα τὰ ἀμφισβητεῖ καί δέν κάνει καμία κριτική», 118· βλ. MAASEN, ὅ.π. (ὑπόσημ. 76), 274].

161. MARX, K., *Die Deutsche Ideologie* (1846), *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA), I. Abt., 5, 16.

162. MARX, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, MEGA, I. Abt., Band 1, 607.

163. ARON, R., *Le marxisme de Marx*, Paris 2002, 76.

164. MARX, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung, Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1-11, février 1844, 71 ἐπ., 74.

165. PAPAIOANNOU, K., *De la critique du ciel à la critique de la terre: l'itinéraire philosophique du jeune Marx*, Paris 1998, 21.

166. Βλ. SCHAFF, A., *Marxismus und das menschliche Individuum*, Hamburg ²1970, 70-78, μέ μαρξικῆς παραπομπῆς.

167. Βλ. γιὰ τή διαπίστωση αὐτή, SALOMON, ὅ.π. (ὑπόσημ. 25), 129.

μένων μαρξιστών –για τους οποίους κυρίως ό R. Aron έγραψε τó έργο *Τό όπιο τών διανοουμένων*¹⁶⁸– και τών «κριτικών» μαρξιστών, όπως ό I. Fetscher¹⁶⁹, ό H. Lefebvre¹⁷⁰ και ό A. Gramsci¹⁷¹, θά αναφερθούν οί L. Althusser και É. Balibar, οί όποιοι ύπερακοντίζουν τόν κοινωνιολογισμό τού Μάρξ μέσω προβαλλόμενης νέας ανάγνωσης τού κεφαλαίου¹⁷², τήν όποία ό R. Aron έχει χαρακτηρίσει ψευδο-δομική (pseudo-structuraliste) στό έργο του *Φαντασιώδεις μαρξισμοί*¹⁷³.

5. Μία μορφή κοινωνιολογισμού άποτελεϊ, στό πλαίσιο τής κοινωνιολογίας τής γνώσης, τó όνομαζόμενο «ίσχυρό πρόγραμμα» τής Σχολής τού Έδιμβούργου, πού βασίζεται σέ σχετικιστική αντίληψη τής γνώσης. Συγκεκριμένα άποδίδει άμεσα έπιστημονικά προϊόντα γνώσης στό κοινωνικό στοιχείο, παραγνωρίζοντας ότι ή πράξη τής ανθρώπινης γνώσης περιέχει μιá παραγωγική πλευρά ή όποία δέν μπορεί νά άναχθει σέ κοινωνικές διαδικασίες και πρακτικά συμφέροντα¹⁷⁴.

Τήν ίδια διαπίστωση, πέραν τής Σχολής τού Έδιμβούργου, επιβάλλουν οί νεώτερες έξελίξεις τής κοινωνιολογίας τής γνώσης, πού έπεκτείνουν τά άντικείμενα έρευνας πρós κάθε κατεύθυνση, ώστε σχεδόν καμία περιοχή τής γνώσης δέν άποκλείεται άπό τήν κοινωνιολογική άνάλυσή της¹⁷⁵. Πέραν αύτου, σοβαροί γενικότεροι κίνδυνοι προέρχονται στίς σημερινές έξελίξεις

168. ARON, R., *L'opium des intellectuels* (1955), Paris ²1968, κυρίως 281 έπ.

169. FETSCHER, I., *Marx und der Marxismus*, München 1967, 217, όπου και κριτική τής μαρξικής θέσης για τή θρησκεία άπό χριστιανικής πλευράς.

170. LEFEBVRE, H., *Karl Marx* (1948), Paris ²1985, 34, όπου τονίζει ότι κατá τόν Μάρξ ή θρησκεία δέν άποτελεϊ χονδροειδή «πνευματική» ύπερδιέγερση.

171. GRAMSCI, A., *Quaderni del carcere* (Τετράδια τής φυλακής), τά όποια συνέγραψε φυλακισμένος (άπό τó 1926 μέχρι τού θανάτου του τó 1937) και άναφέρονται σχεδόν άποκλειστικά στην κριτική τού ίταλικού καθολικού κόσμου (κλήρου και πιστών). Βλ. PORTELLI, H., *Gramsci et la question religieuse*, Paris 1974.

172. ALTHUSSER, L. – BALIBAR, É., ET AL. *Lire le Capital*, I, Paris 1975.

173. ARON, R., *Marxismes imaginaires*, Paris 1970, 193 έπ.

174. POLANYI, M., *Implizites Wissen*, Frankfurt a. M. 1985. Βλ. και BERTHELOT, *Pour un programme sociologique*, ό.π. (ύποσημ. 81), 124, 233-252.

175. Βλ. MAASEN, ό.π. (ύποσημ. 76), 62-63.

κατ' ἐξοχήν ἀπὸ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία¹⁷⁶, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἄλλων, ἐκτρέφει μιὰ γνώση δευτέρας τάξεως εἰς βάρους τῆς κλασικῆς περιεκτικῆς γνώσης¹⁷⁷, προκαλεῖ θεμελιακὲς ἀλλαγὲς τῆς κοινωνίας καὶ ἐπὶ πλεόν διακινδυνεύει τὸ πολιτικὸ σύστημα καὶ τὴ σταθερότητα τῆς δημοκρατίας, διότι τείνει νὰ καταργήσει τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἀρμοδιότητάς τους σὲ σχέση μὲ ἄλλες συλλογικὲς ὀντότητες¹⁷⁸.

6. Σὲ μιὰ εἰδικὴ μορφή κοινωνιολογισμοῦ ὑποπίπτει ὁ Ἀμερικανὸς T. Parsons ἀναφορικὰ μὲ τὴ θεωρία τοῦ ρόλου ποῦ ἀνέπτυξε, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο προσαρμύζει ἐκούσια τὴ συμπεριφορὰ του στὶς ἀξίες τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ρόλων του¹⁷⁹. Κατὰ τὸν J. Habermas, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀποτελεῖ βαρῦτατο κοινωνιολογισμό, διότι ὑποβαθμίζει τὸ ἄτομο σὲ ἄθυρμα τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία προσδιορίζει ἀπόλυτα τὴ συμπεριφορὰ του¹⁸⁰.

7. Ἐν τέλει, διευκρινιστικὰ θὰ ἀναφερθεῖ ψευδῆς ἐπίρριψη κοινωνιολογισμοῦ ἀπὸ τὸν κοινωνιολόγο R. Boudon –συνεπικουρούμενο ἀπὸ τὸν F. Bourricaud–, ὁ ὁποῖος, μὲ ἀξιωματικὴ ἀποκλειστικὴ βάση τὸν ἀτομισμὸ καὶ μὲ κάποιες φιλοσοφικὲς ἐπικαλύψεις, ἀποδίδει κοινωνιολογισμό, μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῆς ὀλιστικῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ἀπαγωγικῆς συναγωγῆς συμπερασμάτων, σὲ κοινωνιολόγους εἰδήμονες τῶν ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν ὅπως ὁ

176. Γιὰ τὴν ἐπισκόπηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς βλ. LAMASSÉ, S. – BONNOT, G. (s./dir.), *Dans les dédales du Web. Historiens en territoires numériques*, Paris 2019.

177. DEGELE, N., *Informiertes Wissen*, στὸ: SCHÜTZEICHEL, R. (Hrsg.), *Handbuch Wissenssoziologie und Wissensforschung*, Konstanz 2007, 394 ἐπ.

178. BAECKER, D., *Studien zur nächsten Gesellschaft*, Frankfurt a.M. 2007· SIRI, J., *Politische Öffentlichkeit in Gesellschaft der Computer – Über die Bedeutung der Medienevolution für die politische Soziologie*, *Soziologie*, 48, 4, 2019, 417-421. Βλ. καὶ CARDON, *Culture numérique*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 117).

179. PARSONS, T., *The present position and prospects of systematic theory in sociology*, στὸ: PARSONS, T. (ed.), *Essays in Sociological Theory*, New York 1954, 217 ἐπ.

180. HABERMAS, J., *Kultur und Kritik*, Frankfurt a. M. 1973, 127. Ἀνάλογη κριτικὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς D. Wrong, A. Giddens κ.ἄ. Βλ. *Σύγχρονη κοινωνιολογικὴ θεωρία*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 51), I, εἰσαγωγή ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ, Μ., *Σύγχρονες θεωρητικὲς διαμάχες καὶ νέες συνθέσεις*, 7· NOBA-ΚΑΛΤΣΟΥΝΗ, Χ., *Κοινωνικοποίηση· Ἡ γένεση τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου*, Ἀθήνα 2007, 216 ἐπ.

P. Bourdieu και ό H. Marcuse, κατ' ούσίαν άντιτιθέμενος άπό άντιδραστική σκοπιμότητα στην κριτική κοινωνιολογική άνάλυση¹⁸¹.

B. Παραγνώριση τών άρχών τής κοινωνιολογίας άπό μη κοινωνιολόγους έπιστήμονες

Ό κοινωνιολογισμός εκφράσθηκε ήδη τόν 19ο αιώνα ύπό άλλην μορφή, ή όποία συνίσταται στό ότι διάφοροι έπιστήμονες, κυρίως ιστορικοί και οίκονομολόγοι, εκδήλωσαν τήν τάση νά καταστήσουν τόν κλάδο τους γενική βάση για τήν κατανόηση τής κοινωνικής ζωής. Στόν τομέα τού δικαίου ό κοινωνιολογισμός εκφράζεται ήδη άπό τήν άρχή τού 20οϋ αιώνα με τήν άρνηση ή τήν ύποτίμηση τής άυτονομίας τού δικαίου ως συστήματος άξιών. Ό πρωτεργάτης τής λεγόμενης Κοινωνιολογικής Σχολής τού Δικαίου ύπήρξε ό Eugen Ehrlich με τό έργο του *Θεμελίωση τής κοινωνιολογίας τού δικαίου*¹⁸², πού προκάλεσε τήν έντονη και επανειλημμένη κριτική τού Hans Kelsen¹⁸³. Η τάση αύτή εμφανίσθηκε ένωρίς και στην Ίταλία¹⁸⁴, άναπτύχθηκε και στην Αύστρία κυρίως άπό τόν «έπιμελητή» μαρξιστή Karl Renner¹⁸⁵, άλλά εκφράζεται κατ' έξοχήν άπό τήν άμερικανική Σχολή – με κύριο εκπρόσωπο τόν Roscoe Pound¹⁸⁶, τήν όποία ό έξέχων νομικός και

181. Βλ. μεταξύ άλλων μελετών του, BOUDON, R., *Individualisme et holisme dans les sciences sociales*, στό: BIRNBAUM, P. – LECA, J. (s./dir.), *Sur l'individualisme*, Paris 1986, 45-59· ο ΙΔΙΟΣ, *Pourquoi les intellectuels n'aiment pas le libéralisme*, Paris 2004· *Y-a-t-il encore une sociologie?*, Paris 2004. Βλ. και BOURRICAUD, F., *Contre le sociologisme: une critique et des propositions*, *Revue française de sociologie*, XVI, 1975, supplément, 583-603.

182. EHRLICH, E., *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, München – Leipzig (1913), ⁴1989.

183. KELSEN, H., *Eine Grundlegung der Rechtssoziologie*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1915, 839-876, και αύτόθι, 1916, 850-853.

184. NARDI-GRECO, C., *Sociologia giuridica*, Torino 1907.

185. RENNER, K., *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin 1924· ο ΙΔΙΟΣ, *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion*, Stuttgart ²1965, 58 έπ., 125.

186. POUND, R., *Law in books and law in action*, *American Law Review*, 44, 1910, 12 έπ.· ο ΙΔΙΟΣ, *The end of law as developed in legal rules and doctrines*,

κοινωνιολόγος Jean Carbonnier έχαρακτήρισε ως μιὰ αντίληψη πού θεωρεῖ ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι ἔκφραση κοινωνικῶν δυνάμεων καὶ ἀποστολὴ του εἶναι νὰ ἐναρμονίζεται μὲ αὐτές¹⁸⁷.

Ὁ Dahrendorf μὲ διαύγεια τονίζει ὅτι, ἐφ' ὅσον σήμερα ἔχουν διαχωρισθεῖ τὰ ὅριά της ἔναντι τῶν ἄλλων κλάδων τῆς ἐπιστήμης, ἡ κοινωνιολογία πρέπει νὰ σχετικοποιεῖ ἢ καὶ νὰ ἀναιρεῖ κριτικὰ θέσεις –καὶ παγιωμένες– ἄλλων ἐπιστημῶν ἀπὸ τις ὁποῖες λείπει ἡ γνώση βασικῶν κοινωνιολογικῶν ἀρχῶν· ἐν τούτοις, ἐπειδὴ εἶναι («δυσάρεστος συνεργάτης»), ἡ σχετικὴ ἐπίδρασή της σὲ ἄλλους κλάδους παρέμεινε περιορισμένη. Ἐπὶ πλέον –σημειώνει– ἐντείνεται τὸ φαινόμενο ἐπιστήμονες ὅπως ἐθνολόγοι, ἱστορικοί, οἰκονομολόγοι, βιολόγοι νὰ πραγματεύονται θέματα πού ἀνήκουν στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ κοινωνιολόγου, μὲ ἀποτέλεσμα, ἂν δὲν διαθέτουν τὴ σχετικὴ παιδεία, νὰ κινδυνεύουν νὰ περιπέσουν σὲ μιὰ («ἐκ τῶν ἔξω») ἔκφραση τοῦ κοινωνιολογισμοῦ¹⁸⁸.

Εἰδικὰ ἡ κυριαρχοῦσα μέχρι πρότινος τάση μεταξὺ τῶν οἰκονομολόγων –μὲ κραυγαλέα ὑπερβολὴ τοῦ Gary Becker, πού ὑποστήριξε ὅτι μέσω τῆς θεωρίας τῆς λογικῆς ἐπιλογῆς μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν ὅλοι οἱ τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος¹⁸⁹– εὐνοοῦσε τὴν ἀποκλειστικὴ πραγμάτευση τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν μὲ ἀφηρημένες κατασκευές καὶ μαθηματικὲς ἀναλύσεις. Ἀπὸ εἰκοσαετίας περίπου μιὰ μερίδα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἔχει στραφεῖ καὶ στὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα· χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι ἡ Esther Duflo καὶ οἱ συνεργάτες της, πρόσφατα τιμηθέντες μὲ τὸ βραβεῖο Nobel. Ἡ τάση αὐτὴ εἶναι θετικὴ, ἐφ' ὅσον διενεργεῖται μὲ τις προδιαγραφές

Harvard Law Review, 27, 3, 1914, 195 ἐπ.

187. CARBONNIER, J., *Sociologie juridique*, Paris ³1994, 27. Γιὰ γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ νομικοῦ κοινωνιολογισμοῦ βλ. E. FECHNER, *Rechtsphilosophie, Soziologie und Metaphysik des Rechts*, Tübingen ²1962, 63 ἐπ.

188. ΝΤΑΡΕΝΤΟΡΦ, Ρ., Ἡ κοινωνιολογία τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ἔρευνας, στό: ΑΝΤΟΠΝΟ, Θ. – ΑΛΜΠΕΡΤ, Χ. ΚΑΙ ΑΛ., Ἡ κοινωνιολογία μεταξὺ ἐμπειρίας καὶ θεωρίας, Ἀθήνα 1972, 20-21.

189. BECKER, G. S. – MURPHY, K. M., A theory of rational addiction, *Journal of Political Economy*, 96, 4, 1988, 675-700· BECKER, G. S., The economic way of looking at life, Nobel Prize Lecture, 1992, www.nobelprize.org

τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας¹⁹⁰. Κρίσιμη σημασία ἔχουν τὰ ἔργα καὶ οἱ ἐμπειρικὲς ἔρευνες τοῦ νομπελίστα οἰκονομολόγου Amartya Sen ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἠθικὴ τῆς οἰκονομίας, τῆς δημόσιας πολιτικῆς καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων¹⁹¹. Ἐξ ἄλλου, κοινωνιολόγοι ἐμελέτησαν ἐπίσης πολλὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ὅπως ἐπεσήμανε καὶ ἀπαρίθμησε ὁ Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, καὶ προσέφεραν σημαντικὴ βοήθεια στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη¹⁹².

Στὸν σημαντικὸ τομέα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχει ἐπίσης ἡ τάση νὰ θεωρεῖται ὡς τομέας ἐναλλακτικὸς ἢ ἀνταγωνιστικὸς τῆς κοινωνιολογίας, ἐνῶ αὐτὸς ἀνήκει «στὸ σπίτι» τῆς (im Haus der Soziologie) ὡς ἱστορικὴ ἔρευνα πολιτιστικῶν φαινομένων¹⁹³.

Ὡς ἡ σοβαρότερη σημερινὴ πρόκληση τῆς κοινωνιολογίας ἐπισημαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῶν ἐπιστημῶν ζωῆς (Lebenswissenschaften, νευροφυσιολογίας, ἐξελικτικῆς βιολογίας, γενετικῆς κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν μεθόδους φυσικῶν ἐπιστημῶν¹⁹⁴. Τὰ ἐπιστημονικά τους ἀποτελέσματα, ποὺ ἀφοροῦν, μεταξὺ ἄλλων, δυνατότητες βελτίωσης τῆς

190. Αὐτὸ ἐμμέσως δέχονται οἱ δύο σχολιαστὲς τῶν προσφάτων νομπελιστῶν, τονίζοντας ὅτι ἡ ἐνσωμάτωση στὴν οἰκονομικὴ θεωρία συμβολῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, ὅπως τῆς κοινωνιολογίας, «τῆς διδάσκει “μετριοφροσύνη”, διότι συχνὰ τὰ ἀποτελέσματα ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν τῆς εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθοῦν» (COGNEAU, D. – LAMBERT, S., *Le Nobel récompense une économie du développement plus factuelle et plus rigoureuse*, *Le Monde*, Idées, 17 octobre 2019, 27).

191. Βλ., μεταξὺ ἄλλων μελετῶν, SEN, A., *On ethics & economics*, New York 1987· ὁ ΙΔΙΟΣ, *Hunger and public action*, New York 1989· ὁ ΙΔΙΟΣ, *Development as freedom*, New York 1999.

192. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 29), 82 καὶ ὑπόσημ. 1.

193. KAESLER (Hrsg.), ὅ.π. (ὑπόσημ. 125), 35. Γενικότερη ἀνάλυση στὴ μελέτη ACHAM, K., *Zur Ideengeschichte und ihrer Soziologisierung*, στὸ: ENDRESS, M. – MOEBIUS, S. (Hrsg.), *Zyklus 4, Jahrbuch für Theorie und Geschichte der Soziologie*, Wiesbaden 2018, 15-50.

194. KAESLER (Hrsg.), ὅ.π. (ὑπόσημ. 125), 36· AMEISEN, J. C., *Les implications éthiques des avancées conceptuelles de la biologie. La notion de sujet dans les sciences du vivant*, στὸ: WIEVIORKA, ET AL. (s./dir.), *Les sciences sociales en mutation*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 121), 49-57· EHRENBERG, A., *Sciences neurales, sciences sociales: de la totémisations du soi à la sociologie de l'homme total*, στὸ: WIEVIORKA, ET AL., *Les sciences sociales en mutation* (s./dir.), ὅ.π. (ὑπόσημ. 121), 385-397.

άνθρωπινης φύσης, είναι απαραίτητο να συσχετίζονται με αντίστοιχες κοινωνιολογικές έρευνες. Έξαιρετικά έφεκτικός είναι ο Κώστας Κριμπάς, ακόμη και σε σχέση με τη δυνατότητα έρμηνείας από την κοινωνιολογία όλων των φαινομένων της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς¹⁹⁵. Με άφορμή το παράδειγμα της κλωνοποίησης, ο J. Habermas έμφατικά έτόνισε ότι ή βιολογία δέν μπορεί να άποστερήσει τις κοινωνιολογικές κριτικές προσεγγίσεις¹⁹⁶.

Γ. Προβληματική αναφορά στην κοινωνιολογία από μη έπιστημονικούς φορεΐς

Ό κοινωνιολογισμός έμφανίζεται, τέλος, και υπό μια τρίτη μορφή. Στην έποχή όπου ή κοινωνιολογία όχι μόνο έχει αναπτυχθεί αλλά έχει γίνει και μόδα, όπως έπισημαίνει ο R. Dahrendorf¹⁹⁷, αυτή υπεισέρχεται σε περιοχές, κλάδους που δέν της ανήκουν, και έτσι ο κοινωνιολογισμός αυτός παίρνει τη θέση της πληροφόρησης σε συνδυασμό με το «δέον γενέσθαι». Από τα τέσσερα παραδείγματα που παραθέτει ο έπιφανής κοινωνιολόγος μεταξύ των όποιων περιλαμβάνεται ή θεολογία και ή παιδαγωγική, θα αναφερθώ στη νομική, στην όποια, προκειμένου να άποφασισθούν νομοθετικά μέτρα, διεξάγονται κοινωνιολογικές έρευνες για να διαπιστωθεί τί θεωρούν οί πολίτες ως δίκαιο και μη δίκαιο. Στην πολιτική το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα προβληματικό, διότι τα πολιτικά κόμματα μέσω δημοσκοπήσεων έλέγχουν τα προγράμματα τους και, εάν προκύψουν πλειοψηφίες για κάποια θέματα, αυτά γίνονται πολιτικά προγράμματα. Έξ άλλου ή μαζική χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας κινδυνεύει να δημιουργήσει «μια κοινωνιολογία άλγοριθμική χωρίς κοινωνιολόγο», συνάγοντας συμπεράσματα χωρίς να αξιοποιεί κοινωνιολογικές γνώσεις και προσεγγίσεις, θεωρώντας μάλιστα ως πλεονέκτημα της διαλογικής άλληλεπίδρασης την ποιοτική έμ-

195. ΚΡΙΜΠΑΣ, Κ., *Κοινωνιοβιολογία*, Άθήνα 2007, 89. Στην αντίθετη κατεύθυνση κινείται το πρόσφατο έργο του BAERTSCHI, B., *De l'humain augmenté au posthumain. Une approche bioéthique*, Paris 2019.

196. HABERMAS, J., *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Frankfurt a. M. 1998, 248-256.

197. DAHRENDORF, R., Von der Soziologie und vom Soziologismus in unserer Zeit, *Zeit Online*, 27 September 1963.

πειρική έρευνα¹⁹⁸. Γενικότερα διαδίδεται σήμερα, εκτός τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων, ἕνας ἐπιφανειακὸς ἢ καὶ σκόπιμος κοινωνιολογικὸς λόγος ἀπὸ τὸν τύπο, τὸ ραδιόφωνο, τὴν τηλεόραση¹⁹⁹, τὸ διαδίκτυο, ποὺ ἀποδίδουν σὲ κοινωνικὲς αἰτίες συμπεριφορὲς, γεγονότα, προσωπικὰ «πιστεύω», τὰ ὁποῖα στὸ παρελθὸν ἐθεωροῦντο ἀπλῶς ἐκφράσεις προσωπικῆς γνώμης.

Ὡς συγκεφαλαίωση τῆς ἀνάλυσης τοῦ κοινωνιολογισμοῦ συμπεραίνεται ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τύποι του, ὁ οὐσιαστικὸς, ὁ ἀναρμόδιος καὶ ὁ αὐτοσχέδιος-καταχρηστικὸς, ἔχουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀποτελοῦν παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο καὶ τίς ἀρχές τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπιστήμης.

198. ROUVROY, A. – BERNIS, T., *Gouvernementalité algorithmique et perspectives d'émancipation*, *Réseaux*, 177, 1, 163-196· BASTIN – TUBARO, *Le moment big data*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 118). Γιὰ τὴ θετικὴ ἀξιολόγηση τῶν big data ὡς πρὸς τὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση καὶ («κυβερνητικὲς») προβλέψεις βλ. PENTLAND, A., *Social physics. How social networks can make us smarter*, London 2015.

199. LE GRIGNOU, B. – NEVEU, E., *Sociologie de la télévision*, Paris 2017.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος 2019 ἐκδόθηκε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τὸ ΚΕΙΕΔ Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ὁ 49ος τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (σ. 230), ὁ ὁποῖος φιλοξενεῖ ἑπτὰ μελέτες ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, μὲ θέματα ἀναγόμενα στοὺς τομεῖς τῶν δικαίων τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, καθὼς καὶ τοῦ δικαίου τοῦ Νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ. Πρόκειται εἰδικότερα γιὰ τὶς ἀκόλουθες ἐπιστημονικὲς συμβολές:

1. ΔΕΛΛΙΟΣ, Α., Forged wills in classical Athens, 9-34.
2. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ, Ε., Women as litigants in Hellenistic Egypt, 35-65.
3. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, ΕΛ., Μνήμη Peter E. Pieler, 67-73.
4. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Μιὰ περίεργη περίπτωση προστίμου στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Ζ' αἰώνα, 75-79.
5. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, Γ., Προλεγόμενα στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ ναυτικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα μέχρι τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, 81-103.
6. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Ι., Ὁ νοτάριος Νάξου Παντολέων Μηνιάτης (1645-1666). Μιὰ προσπάθεια ἀνασύστασης τοῦ νοταριακοῦ τοῦ ἀρχείου, 105-214.
7. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποινικὴ δικαιοσύνη στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, 215-228.

Κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος ἐκδόθηκε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τὸ Κέντρο καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς δικηγόρου Βασιλικῆς Τζαλαβρά, ὁ αὐτοτελὴς τόμος τοῦ 15ου Παραρτήματος τοῦ Τόμου 48 τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου, ποὺ περιλαμβάνει τὴ μονογραφία τῆς Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρίας Ἄννας Μπενάκη-Ψαρούδα μὲ τίτλο: Ἐγγυήσεις «ἀδίκαιης δίκης» καὶ δικαιώματα τοῦ κατηγορουμένου στὴν «Ποινικὴ Δικονομία» τοῦ 1834. Ἐπισκόπηση τῆς ποινικῆς νομολογίας τοῦ Ἀρείου Πάγου τῶν ἐτῶν 1835-1855 (σ. 383). Ἀντικείμενο τῆς μονογραφίας αὐτῆς ἀποτελεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ προβλέφθηκαν στὴν Ποινικὴ Δικονομία τοῦ 1834, στὴ συνέχεια δὲ ἐφαρμόσθηκαν καὶ ἐν τέλει ἐμπεδώθηκαν στὴ νομολογία κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ νομικοῦ βίου τοῦ νεοσύστατου ἑλλη-

νικοῦ κράτους, δύο καίριοι γιὰ τὴν ποινικὴ δίκη θεσμοὶ τῆς: ἡ «δίκαιη δίκη» καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ κατηγορουμένου.

Ἡ κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ ἔχει συνοπτικὰ ὡς ἀκολούθως:

1) Ἡ Διευθύντρια Ἐρευνῶν-Διευθύνουσα Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἐπιμελήθηκε τῆς ἐκδόσεως τοῦ 49ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου (ἔτ. 2019) καὶ τοῦ αὐτοτελοῦς τόμου τοῦ 15ου Παραρτήματος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου. Κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: *Théorie rhétorique et herméneutique juridique à l'époque byzantine. Vers une méthode de contrôle et de rectification du droit*, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο JOUMBERT, J.-M. – PLOTON-NICOLLET, F. (dir.), *Pouvoir, rhétorique et justice*, Classiques Garnier 2019, 103-124. Ἄλλες δραστηριότητες: Ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: *Les scolastes byzantins face aux ambiguïtés des lois*, ποὺ τελεῖ ὑπὸ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *REB*, 77, 2019, σ. 31. Ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: Προσπάθειες ἀνίχνευσης τῆς «προοδευτικῆς» συμπλήρωσης τοῦ δικαίου. Στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἐρμηνευτικὰς προσεγγίσεις τῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν, ἡ ὁποία τελεῖ ὑπὸ δημοσίευση στὸν *Τόμο εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Πιτσάκη*, σ. 24. Ἐκπονεῖ μελέτη μὲ θέμα: Χωρὶς (ἢ μετὰ) κανένα κοντράστιο ἢ λόγον κρίσεως. Μέθοδοι ἱκανοποίησης τῶν δανειστῶν γιὰ ἰδιωτικὰ χρέη μὲ βάση τὰ μεταβυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Νάξου, ποὺ τελεῖ ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἡ Νάξος διὰ μέσου τῶν αἰώνων* (σ. 40 περίπου). Τέλος, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἰδίου ἔτους, ἐκπόνησε μελέτη ὑπὸ τὸν τίτλο: Τήρηση καὶ παράκαμψη τῆς ὀθωμανικῆς νομιμότητος. Ὑπερεξουσίες καὶ περιορισμοὶ τῆς Δραγομανίας τοῦ Στόλου (1770-1821), ποὺ τελεῖ ὑπὸ δημοσίευση στὸν *Τιμητικὸ τόμο γιὰ τὴν Ὁμότιμη Καθηγήτρια τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ κυρία Καλλιόπη Μπουρδάρα* (σ. 87 περίπου).

2) Ἡ Διευθύντρια Ἐρευνῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ Δήμητρα Καραμπούλα ἐκπονεῖ μονογραφία μὲ θέμα *Πολιτειακὴ ἐξέλιξη, κρατικὴ ὀργάνωση καὶ κυριαρχία στὴν Εὐρώπη (476-1250 μ.Χ.)*, στὸ πλαίσιο τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Νότιας Εὐρώπης. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν ἀνὰ τὴ Μεσόγειο ἐλληνόφωνων πληθυσμῶν» τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἔγκριση Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς, Συνεδρία 9.11.2010). Σκοπὸς τῆς μονογραφίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς συνεισφορᾶς τοῦ Βυζαντίου

στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, καθώς και της αποφασιστικής επιρροής που άσκησε το Βυζάντιο στις δυτικές κρατικές δομές και στη θεσμική οριοθέτηση της Ευρώπης του Μεσαίωνα.

3) Ο Διευθυντής Έρευνών του ΚΕΙΕΔ Ήλίας Άρναούτογλου κατά τη διάρκεια του 2019 συμμετείχε στο συλλογικό έρευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ «Έλληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της ιστορίας των δικαϊκών θεσμών», με ιδιαίτερη ευθύνη τη συλλογή των έλληνόφωνων πηγών και τη σύνταξη εισαγωγικού σημειώματος για την πρόιμη άραβική Αίγυπτο. Κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους ο Ή. Άρναούτογλου φρόντισε για την καταγραφή και σήμανση των νέων βιβλίων, περιοδικών και ανατύπων που εισέρχονται στο ΚΕΙΕΔ, είτε ως αγορές είτε ως δωρεές, σε συνεργασία με την Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών. Τέλος, κατά τη διάρκεια του 2019, διόρθωσε και ενημέρωσε τέσσερα άρθρα προς δημοσίευση προσεχώς σε τόμους συνεδρίων, δημοσίευσε άρθρα σε περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων, συμμετείχε με ανακοίνωση στο Συμπόσιο Αρχαίου Έλληνικού και Έλληνιστικού Δικαίου (Αμβούργο, 26-29 Αύγουστου 2019), αξιολόγησε άρθρα υποβληθέντα προς δημοσίευση σε έπιστημονικά περιοδικά, της άλλοδαπης (*Athenaeum*, *Gephyra*) και της ήμεδαπής (*Τεκμήρια*), και δίδαξε σε μεταπτυχιακό σεμινάριο στο Έθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

4) Ο έρευνητής Β' βαθμίδος Ίωάννης Χατζάκης, στο πλαίσιο του έρευνητικού προγράμματος «Ο Κώδικας ΓΑΚ (= Γενικά Αρχεία του Κράτους) 85 του “πούμπλικου” νοταρίου Ναζίας Ίωάννη Μηνιάτη (1668-1676). Δικαιοπρακτικά έγγραφα της όθωμανικής περιόδου» (σ. 1.100 περίπου), ολοκλήρωσε τη μεταγραφή των 750 πράξεων του Κώδικα, όπως έπίσης και την κατάρτιση των σχετικών εύρετηρίων. Ο συγκεκριμένος νοταριακός Κώδικας παρουσιάζει ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον λόγω του εύρους και της ποικιλομορφίας των νομικών πράξεων που περιλαμβάνει (761 συνολικά πράξεις του δευτέρου ήμισους του 17ου αι.). Μέχρι στιγμής έχει ολοκληρωθεί ή μεταγραφή του Κώδικα και ή συμπλήρωσή του από άλλα αρχεία, οι Έπιτομές των πράξεων που αναφέρονται στον Κώδικα και τέσσερα INDEX, ενώ τείνει να ολοκληρωθεί ή Είσαγωγή, ή όποια περιλαμβάνει έκτεταμένη ιστορική και νομική έπισκόπηση (σ. 100 περίπου). Άναφορικά πάντα με το έρευνητικό πρόγραμμα του μεταβυζαντινού δικαίου στη Νάξο και της έκδοσης πηγαίου ύλικού, σε στάδιο ολοκλήρωσης βρίσκεται ή έκδοση με τη μορφή *Regestes* του χαμένου πλέον Πρωτοκόλλου του νοταρίου Ίωάννη

Μηριάτη, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἐντοπίζεται στὸ Εὐρετήριο τοῦ Κώδικα 85 τῶν ΓΑΚ (συνολικὰ 438 λήμματα). Ἐπίσης, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἰδίου ἔτους, μετεῖχε στὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαιοκῶν θεσμῶν», καθὼς καὶ στὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου GUILLOU, A., *Les Regestes des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile* (σ. 500 περίπου).

Ἐπιπρόσθετα, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, ὁ ἐρευνητὴς Ἰωάννης Χατζάκης δημοσίευσε τὶς ἀκόλουθες μελέτες: 1. Πληροφορίες γιὰ τὴν Καπέλλα Καζάτζα ἀπὸ ἓνα ἀνέκδοτο νοταριακὸ ἔγγραφο. Μία ἄγνωστη ἐπισκευὴ τῆς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1674, *Τιμητικὸς τόμος Στεφάνου Δ. Ἡμέλλου, Ναξιακὰ Γράμματα*, 32, 2019, 224-232, 2. Ὁ νοτάριος Νάξου Παντολέων Μηριάτης (1645-1666). Μιὰ προσπάθεια ἀνασύστασης τοῦ νοταριακοῦ τοῦ ἀρχείου, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 49, 2019, 105-214, 3. Ὁ νοτάριος Νάξου Παντολέων Μηριάτης (μέσα 17ου αἰῶνα). Πληροφορίες ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα, στί: ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ. – ΤΖΙΒΑΡΑ, Π. (ἐπιμ.), *Σελίδες ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Τόμος ἀφιερωμένος στὸν Δημήτρη Ε.-Γ. Καρύδη*, Κέρκυρα 2018, 259-269, 4. Τὰ κατάλοιπα μίας ἐκκλησιαστικῆς δίκης: Ὁ ἀνακριτικὸς φάκελος τῆς ὑπόθεσης τοῦ Σακελλαρίου Νάξου Παρασκευᾶ Σμυρναίου (Μάιος 1683), *Ναξιακά*, 8, 2018, 189-221, 5. Περίγραμμα τῶν νομικῶν πηγῶν τῆς Νάξου. II. 17ος αἰῶνας. Συμπληρωματικὰ εὐρετήρια, *Φλέα*, 58, Ἀπρ.-Ἰούλ. 2018, 17-41. Ἄλλες δραστηριότητες: Ὑπὸ ἐκτύπωση τελοῦν οἱ ἐξῆς μελέτες 1. Συμπληρώνοντας τὸν Κώδικα 86 τῶν ΓΑΚ (νοτάριος Νάξου Ἰωάννης Μηριάτης), στὸ περιοδικὸ *Ναξιακὰ Γράμματα*, 33, 2020, 2. Ἐτερόφυλες σχέσεις καὶ γαμήλιες πρακτικὲς στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰῶνα: Ὁ γάμος τοῦ Χρυσάκη Φραγγόπουλου μὲ τὴ Φιλίππα Τριβιζᾶ, στὸ περιοδικὸ *Ναξιακά*, 9, 2019, 3. Ἀνάμεσα σὲ δύο ἔνομες τάξεις. Ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς στὴν Τουρκοκρατούμενη Νάξο τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα μέσα ἀπὸ τὴν ἀνασυγκρότηση δύο δικογραφιῶν, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἡ Νάξος διὰ μέσου τῶν αἰῶνων*, *Δαμαριώνας*, 30 Αὐγούστου-2 Σεπτεμβρίου 2018. Τέλος πραγματοποιήθηκε μεταπτυχιακὸ σεμινάριο στὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (31 Ἰανουαρίου 2019) μὲ θέμα: «Ὁριοθετώντας θεσμικὰ τὶς ἑτερόφυλες σχέσεις στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰῶνα» καὶ μετεῖχε μὲ ἀνακοίνωση στὴν ΚΑ' Συνάντηση Ἱστορι-

κῶν τοῦ Δικαίου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνή, 2-3 Νοεμβρίου 2019) με θέμα: Τὸ ἡμερολόγιο ἐνὸς ἐπαρχιακοῦ ἐφημερίου. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Σακελλαρίου Νάξου π. Παρασκευᾶ Σμυρναίου (1683).

Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, ἡ Διευθύνουσα καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν σὲ ἐπιτροπὲς ἐξέτασης διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ σὲ ἐπιτροπὲς ἐπιλογῆς-ἐξέλιξης μελῶν ΔΕΠ, εἴτε ὡς ἀξιολογητὲς εἴτε ὡς μέλη τῶν οἰκείων ἐπιτροπῶν.

KENTRON EPYNNHS THS ELLHNIKHS PHILOSOFIAS

Κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2019 πραγματοποιήθηκαν τὰ κάτωθι:

Ἐκδόσεις: (α) *Φιλοσοφία*, 48, 2018, (β) ΠΟΠΠΕΡ, Κ., *Ἀέναη Ἀναζήτηση. Αὐτοβιογραφία*, Ἀθήναι 2019 (ἀνατ.), (γ) *Φιλοσοφία*, 48 Π, 2018, δ) ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑ, Τ., *Μελέτες αἰσθητικῆς καὶ φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 2019, ε) ΚΥΔΩΝΗΣ, Δ., *Θωμᾶ Ἀκυνιάτου: Σούμμα Θεολογική, ἐξελληνισθεῖσα, τόμος εἰκοστὸς (Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, Π, 20)*, Ἀθήναι 2019.

Τρία φιλοσοφικὰ σεμινάρια μετὴ συμμετοχῆ πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐρευνητῶν καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικό: α) μνηαῖο σεμινάριο φιλοσοφίας, β) «Ἀριστοτέλους, Ἀναλυτικὰ Πρότερα. Νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ φιλοσοφικὸς σχολιασμός», γ) «Κλεάνθους ἀποσπάσματα. Νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ φιλοσοφικὸς σχολιασμός».

Συνεχίστηκε ἡ συνεργασία μετὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας (CNRS) Γαλλίας, Σορβόννη – Paris IV, καὶ μετὰ Πανεπιστήμια τῆς Βιέννης καὶ τῆς Ὁξφόρδης, μετὰ σκοπὸ τὴν προώθηση τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, καθὼς ἐπίσης καὶ μετὰ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν γιὰ τὶς δύο ἐτήσιες φιλοσοφικὲς διαλέξεις.

Ἀναρτήθηκαν δεκατέσσερις ἐκδόσεις τοῦ ΚΕΕΦ στὴ διαδικτυακὴ πύλη «Εὐδοξος» πρὸς χρῆση τῶν φοιτητῶν, ὡς πανεπιστημιακῶν ἐγχειριδίων. Οἱ ἐκδόσεις *Πλάτωνος «Θεαίτητος»* (Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ) καὶ *Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαία φιλοσοφία* (L. ROSSETTI) ἐπιλέχθηκαν ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Τμῆμα ΙΦΕ) καὶ ἀπὸ τὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Τμῆμα Φιλοσοφίας καὶ Παιδαγωγικῆς).

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΕΦ ὑποδέχθηκε μία ἐρευνήτρια ἀπὸ τὴν Ἰταλία γιὰ μελέτη καὶ ἐπιστημονικὴ συνεργασία μὲ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου.

Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου πραγματοποιοῦσαν ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς σχετικὲς μὲ τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν, μετεῖχαν μὲ ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ δημοσίευσαν μελετήματα σὲ ἔγκριτα περιοδικά.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΕΦ ἐξυπηρέτησε, ἐκτὸς τῶν Ἀκαδημαϊκῶν καὶ τῶν ἐρευνητῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 75 ἀναγνώστες καὶ ἐμπλουτίστηκε μὲ 35 τίτλους τεκμηρίων ἀπὸ δωρεές.

KENTRON EPYYNHS THS ELLHNIKHHS KOINΩNΙΑΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 2019 τὴ διεύθυνση τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας ἀνέλαβε ὁ ἐρευνητὴς Α΄ βαθμίδος Νίκος Καμπέρης.

Ἡ ἐρευνήτρια Ἀλίκη Βαξεβάνογλου ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ τίτλο: *Οἱ φτωχοὶ καὶ ὁ κοινωνικὸς δεσμὸς στὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα*. Παρουσίασε στὸ διεθνὲς συμπόσιο ποὺ διοργάνωσε ἡ Διεθνὴς Ὁργάνωση Ἐργασίας στὸ Παρίσι (26-28 Ἰουνίου 2019) ἀνακοίνωση μὲ τίτλο: *Οἱ περιπέτειες τῆς ἔννοιας τῆς ἄτυπης οἰκονομίας καὶ ἡ Διεθνὴς Ὁργάνωση Ἐργασίας*. Ἐπίσης παρουσίασε στὸ 3ο διεθνὲς συνέδριο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικτύου γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἐργασίας (Ἀμστερνταμ, 19-21 Σεπτεμβρίου 2019) ἀνακοίνωση μὲ τίτλο: *Οἰκογενειακὲς μονάδες καὶ οἱ ποικίλοι τρόποι ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας*, καὶ προσκλήθηκε νὰ συμμετάσχει σὲ στρογγυλὴ τράπεζα τοῦ ἴδιου συνεδρίου μὲ θέμα ἀνακοίνωσης: *Χρόνος, χρῆμα, ἐργασία καὶ οἰκογένεια*. Συνέχισε τὴν ἐρευνά της μὲ θέμα: *Οἰκογένεια, ἐργασία, φτώχεια, «παραοικονομία»*. Στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἐρευνας παρουσίασε σὲ μαθήματα (5-7 Νοεμβρίου 2019) στὸ πλαίσιο τοῦ μεταπτυχιακοῦ προγράμματος σπουδῶν μὲ τίτλο «Ἱστορικὴ ἐρευνα, διδασκαλία καὶ νέες τεχνολογίες» τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου. Ὁ τίτλος τῶν μαθημάτων της ἦταν: «Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: Μιὰ σύντομη περιήγηση στὴν ἱστορία».

Ἡ ἐρευνήτρια Ἄλκηστις Βερέβη ὀλοκλήρωσε τὴν ἐρευνά της γιὰ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς ταυτότητας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ στὴν ἐποχὴ τῆς κρίσης καὶ κατέθεσε στὸ Κέντρο τὴν ἀντίστοιχη μονογραφία.

Ἡ ἔρευνήτρια Αἰκατερίνη Βασιλικοῦ δημοσίευσε τὸ ἄρθρο: *Migration and family in the globalized world. The Greek case*, στὴ: *Proceedings. Migrations from Antiquity to the Present Day*, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Center for Historical Research, Department of History, Novi Sad. Ἐπελέγη μὲ Ἀπόφαση τοῦ Γ.Γ. τοῦ ΥΠΠΕΘ ὡς τακτικὸ μέλος γιὰ μετάβαση στὴν Τσεχία στὸ πλαίσιο τοῦ «Διμεροῦς Προγράμματος Μορφωτικῶν Ἀνταλλαγῶν Ἑλλάδας-Τσεχίας ἔτους 2019» καὶ μετέβη στὴν Πράγα γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπίσκεψη στὴν Academy of Sciences τῆς Τσεχίας – Institute of Sociology (7-13 Ὀκτωβρίου 2019). Ἐκεῖ ἔδωσε κεντρικὴ ὁμιλία μὲ τίτλο: *Migration and transnational family. Women domestic workers in Greece*. Συμμετεῖχε μὲ ἀνακοίνωση στὸ ἐτήσιο διεθνὲς συνέδριο τῆς Ὀμηρικῆς Ἀκαδημίας μὲ θέμα: *Τὸ ζήτημα τῆς ἀναπαράστασης στὸν Ὀμηρο. Τὸ παράδειγμα τῆς μετανάστευσης*, Euroclassica (Ὀμηρικὴ Ἀκαδημία, Χίος, 14-21 Ἰουλίου 2019). Συνέχισε τὴν ἔρευνά της μὲ θέμα: *Οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς φτώχειας στὴν οἰκογένεια καὶ στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ διασπορά*, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΕΚ «Φτώχεια καὶ κοινωνικὴ περιθωριοποίηση». Τέλος, στὸ πλαίσιο μεταπτυχιακῶν προγραμμάτων σπουδῶν στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο, δίδαξε ἀντίστοιχα τὶς θεματικὲς «Ἐκπαίδευση: Πολιτισμικὲς διαφορὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνισότητες» καὶ «Ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια ὡς θεσμὸς ἀναπλήρωσης τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας».

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ. – Ἡ Κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη καὶ ὁ κοινωνιολογισμὸς ὡς ἐκτροπή της.....	40
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Νεκρολογία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Νικόλαου Ἀνδρουλάκη.....	37
ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ. – Νεκρολογία τοῦ ἐπίτιμου μέλους Jacques René Chirac.....	33
DRAGHI MARIO. – Stabilisation policies in a monetary union. Εἰσιτήριο λογος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	18
ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Mario Draghi στὴν Ἀκαδημία.....	9
ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἐπίτιμου μέλους Jacques René Chirac.....	33
ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Νικόλαου Ἀνδρουλάκη.....	37
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Mario Draghi κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	11

Έκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Άρδηττού 12-16, 116 36 Άθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

